

„Uue vagaduse” otsinguil. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas

Lea Kõiv

Sissejuhatuseks

Kunagine Tartu *Academia Gustaviana* professor, hilisem Tallinna Oleviste kiriku abiõpetaja (aastail 1645–1657) Andreas Sandhagen ei tohiks kultuuriloohuvilisele lugejale olla päris tundmatu. Teda on mainitud nii vanemates kui ka uuemates kirjamete ja vaimulike leksikonides, Tartu ülikooli ajaloo raamatutes ja Tallinna ajaloo ülevaadetes.¹ Eesti, Saksa, Rootsi ja Venemaa raamatukogudes on säilinud *Academia Gustaviana*s Sandhageni eesistumisel või tema kui väitleja osalusel ette kantud disputatsioonide tekste, ladina- ja saksakeelseid õnnitlus- ja leinaluuletusi, leinajutlusi ning üks pulma-panegüürika.² Sandhageni kirjalikust pärandist on paremini tuntud luule, mille puhul on esile tõstetud autori mitmekülsust.³ Eesti keeles Sandhagen teadaolevalt loonud ei ole, kuid eesti kirjanduslukkku on ta läinud siiski, seda tänu leinajutlusele,

mis trükiti eestikeelse luule harrastaja ja kirikulaulude tõlkija Reiner Brockmanni surma puhul.⁴

Sandhageni kui vaimuliku kohta korduvad kirjanduses napolisõnalised väited tema kõrvalekaldumisest „õigest” ehk „puhtast” luterlusest.⁵ Olgugi vaid põgusad mainimised, äratavad need süüdistused huvi ning ohutavad uurima nende tagamaid, sest Eesti kiriku- ja vaimuelu uurimisloos on 17. sajandi luterluse suundumusi ja sisemisi vastuolusid üpris vähe käsitletud. Tallinna kohta on nenditud, et konfessionaalsetel põhjustel konflikte ja probleeme tuli ette harva ning et ususektide tekkimiseks ei olnud valitseva range luterluse tingimustes võimalust. Tallinnas 17. sajandil esinenud konfessionaalsetest vastasseisudest tuntakse põhjalikumalt vaid kirikuõpetajate Gabriel Elveringi ja Justus Oldekopi tüli 1660. aas-

¹ Vt. nt. F. K. Gadebusch. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. 3. Teil. Riga, 1777, lk. 84; J. Fr. von Recke; Th. Beise, K. E. Napiersky. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd. 4. Mitau, 1829, lk. 34–35; H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihelolge. Reval, 1849, lk. 349; Tartu Ülikooli ajalugu I (edaspidi TÜ ajalugu). Koost. H. Piirimäe. Tallinn, 1982, lk. 62, 177; E. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Bd. 1: Die Geschichte der Stadt Reval. Reval, 1904, lk. 191–192; E. Gierlich. Reval 1621 bis 1645. Bonn, 1991, lk. 324; L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühelulood 1525–1885. [– – –]. Tallinn, 2007, lk. 232–233 (vt. sealt põhjalikumalt bibliograafiat).

² Sandhageni trükkis ilmunud tööde bibliograafiat vt.: E.-L. Jaanson. Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu, 2000; M. Klöcker. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Teil 2: Bibliographie. Tübingen, 2005 (Frühe Neuzeit 112); raamatukogude kataloog ESTER.

³ M. Klöcker. Literarisches Leben, Teil 1: Darstellung. Tübingen, 2005 (Frühe Neuzeit, 112), lk. 191.

⁴ Der Gerechten Tod [– – –]. Das ist: Christlicher Leich-Sermon Beym Begräbniss Des Ehrwürdigen Achtbarn und Wolgelarten Herrn Reineri Brockmanns, [– – –]. Reval, 1648. Eesti keeles osaliselt avaldatud: Brockmann. Teosed. = Reiner Brockmanns Werke. Koost. E. Priidel. Tartu, 2000, lk. 371–377, 378–380.

⁵ L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühelulood, lk. 233; E. Nottbeck. Die Geschichte der Stadt Reval, lk. 191–192; A. Isberg. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700. Uppsala, 1970, lk. 146.

tatel.⁶ Luterluse erinevatele vooludele 17. sajandi Eestis on eraldi tähelepanu pööranud kirikuloolane Gustav Oskar Fredrik Westling, kes on selles seoses natuke lähemalt kirjutanud ka Sandhagenist.⁷

Aljäärnevu lugu Andreas Sandhagenist, milles rõhk on tema vaimuliku-aastatel Tallinnas, ongi ajendatud eelnevalt esile toodud asjaoludest ja pidepunktidest. Neist lähtudes püüan Sandhagenile omistatud kõrvalekallete saada selgust arhiiviallike toel ning vaadelda neid tema elu ja tegevuse ning kaasaja usuloolisel taustal. Loo esimeses osas annan ülevaate Sandhageni päritolust ja elukäigust, teises osas valgustan tema kui vaimuliku tegevust ja hoiakuid. Sandhageni isiku kaudu loodan avada varauusaegse Tallinna kiriku elu argipäeva vähem tuntud tahke ning mitmekesistada senist teadmist linna 17. sajandi vaimuelust. Lähem tutvus Sandhageniga kui ühe Tallinna 1640.–1650. aastate vaimses õhustikus tooni andnud isikuga lisab uue peatüki ka 17. sajandi Tallinna „biograafilisele ajaloolale”, kust seni põhjalikumalt tuntakse vaid üksikuid, eelkõige eestikeelse kirjasõna arenguloos olulisi tegelasi.⁸ Ühtlasi täiendab siinne ülevaade Põhja-Saksamaalt pärit Sandhagenite „vaimulikudünastia” ajalugu, mis teab küll nimetada

Andreast kui suguvõsa Balti haru esindajat, kuid lähemalt teda ei tunne.⁹

Andreas Sandhageni elukäik

Päritolu ja Tartu aastad

Nordrhein-Westfalenist pärit Sandhagenite vaimulikuperekonna esiisa oli Osnabrücki lähedal asuva Borgholzhauseni linna reformaatoriks nimetatud Johannes Sandhagen (sünd. 1492). Tema järeltulijad tegutsesid luterlike vaimulikena Nordhausenis ja Rostockis; samast suguvõsast pärineb ka silmapaistev pietistlik teoloog Caspar Hermann Sandhagen (1639–1697).¹⁰ Andreas Sandhageni isa, „Borgholzhauseni reformaatori” lapselaps Johannes Sandhagen (1571–1623) sündis samuti Borgholzhausenis. Pärast õpinguid Helmstedti ülikoolis tuli ta 1598. aastal Nordhausenis, kus oli esmalt linnakooli rektor ning aastail 1601–1623 Püha Blasiuse kiriku pastor. Andrease ema oli Nordhauseni burgermeistri Caspar Heuseleri (ka: Heußler) tütar Anna Heuseler. Johannes Sandhagenit hinnati kui „õpetatud ja eeskuju vääriivat meest”, kes pastori ametit pidades oli aastaid ka linnakooli inspektor.¹¹ Pere seits-

⁶ E. Tarvel. Kirche und Bürgerschaft in den baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert. – M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling (Hgg.). Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 3. Münster, 2010, lk. 17–99, siin lk. 88; E. Nottbeck. Die Geschichte der Stadt Reval, lk. 191; A. Isberg. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland, lk. 144–145; G. O. F. Westling. Meddelanden om luthersk ortodoxi, synkretism och pietism i Estland under det svenska väldets tid. – Kyrklig tidsskrift 1899, lk. 304–315, siin lk. 308–313.

⁷ G. O. F. Westling. Meddelanden om luthersk ortodoxi; Von den religiösen und sittlichen Zuständen in Estland (1561–1710). – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. V. Bd. Reval, 1900, lk. 333–352, Sandhageni kohta lk. 338–339.

⁸ Lähemalt on tuntud Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professor, hilisem Kadrina pastor, Reiner Brockmann (vt. viide 4) ja Püha Vaimu pastor Georg Müller (Georg Müller. Jutluseraamat. Koostanud K. Habicht, V.-L. Kingissepp jt. Tartu, 2007).

⁹ G.-F. Schaaf. Die Kempener Familie Sandhagen – eine ausgestorbene Familie? – Heimatbuch des Kreises Viersen. Viersen/Luhe, 1999, lk. 54–66, lk. 66.

¹⁰ Sandhagenite suguvõsa kohta vt. G.-F. Schaafi artikkel: Zum 500. Geburtstag von Johannes Sandhagen, „Reformator Ecclesiae Borcholthusanae”. – Ravensberger Blätter, H. 2/1992, lk. 12–21; Die Kempener Familie Sandhagen – eine ausgestorbene Familie? – Heimatbuch des Kreises Viersen. Viersen/Luhe, 1999, lk. 54–66; Zur Herkunft des Borgholzhausener Reformators Johannes Sandhagen „aus dem Cöllnischen”. – Ravensberger Blätter, H. 1, 2000, lk. 1–8; C. H. Sandhageni jt. sama suguvõsa vaimulike kohta vt. J. H. Zedler. Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste (edaspidi: Zedler). Bd. 33. Leipzig, 1738, v. 1965–1967.

¹¹ Sippenverband Ziering-Moritz-Alemann, 1940, nr. 4, lk. 101; Nordhauseni linnaarhiiv (edaspidi: NLA), Best. 1.1. (R), Amtsbücher, Sign. II ZA 6: Reinhardt, Johann Balthasar, Presbyteriologia Northusana, Ms, ca. 1740, l. 187v, Art. 55. Zedler, v. 1966–1967.

mest teadaolevast lapsest kolm surid varases lapseas. 1608. aastal sündinud pojast Johan-nesest sai isa järgedes Püha Blasiuse kiriku vaimulik,¹² noorimast pojast, 1620. aastal sündinud Christianist Jakob De la Gardie poja Pontius Friedrichi koduõpetaja.¹³

Andreas Sandhageni sünniaastana on seni olnud käibel oletuslik „1610. aasta paiku”. Nordhauseni Püha Blasiuse koguduse sündide registreerimise raamatu sissekande järgi sündis ta 1612. aasta juunis,¹⁴ arvatavasti pere neljanda lapsena. Tema elust Saksamaal on vähe teada. Tõenäoline on, et ta õppis esmalt, nagu vennad Johannes ja Christiangi, Nordhauseni linnakoolis. Kuid kui vend Johannes saadeti pärast isa surma 1623. aastal 15-aastasena õpinguid jätkama Halberstadt, isa sõbra hoole alla, ning alles mõne aasta pärast ülikooli,¹⁵ siis Andreas immatrikuleeriti samal 1623. aastal, mil ta oli vaid 12-aastane, kohe Leipzigi ülikooli.¹⁶ Pole võimatu, et Andream Leipzigisse minek oli samuti seotud mõne sealse usaldusväärse isikuga, kellelt loodeti tuge isata jäänud poisi kasvatamises. Alaealiste kandmine matriklitesse oli tollal levinud

tava, mis ei tähendanud nende lülitumist õppetöösse. Õpingute tegeliku alguse puhul samas ülikoolis immatrikulatsiooni aga ei korratud.¹⁷ Nii ei ole ka Sandhageni kohta teada, kas ja millal ta reaalselt Leipzigis õppis. Üliõpilasena oli ta aga päris kindlasti Greifswaldi ja Königsbergi ülikoolis, kuhu ta immatrikuleeriti vastavalt 1634. ja 1637. aastal. Enamasti öeldakse ta õppinud olevat ka Helmstedti ülikoolis, kuid selle matriklis Andream immatrikulatsiooni ei leidu.¹⁸ Tema tihedam kokkupuude Helmstedtiga on siiski tõenäoline (millest allpool). Ülikooliõpingute ajast Saksamaal on peale Sandhageni immatrikulatsioonide aja teada veel ta 1638. aastal Königsbergis trükitud, sealse ülikooli teoloogiaprofessori, „puhta” luterluse kirgliku eestvõitlejana tuntud Cölestin Myslenta juhendamisel valminud eksamitöö reaalpresentsi teemal.¹⁹

Andreas Sandhageni nooruse ja isiksuse kujunemise periood langes seega Kolmekümneaastase sõja aega, mille tõttu sattusid paljud Saksamaalt lahkuma sunnitud vaimulikud ja haritlased Eestisse, kuhu 1632. aastast tõmbas varasemast rohkem ligi Tartus avatud

¹² Püha Blasiuse kiriku sündide registreerimise raamatutes 1609–1706 (koopiate järgi *Kirchenkreis Südharz* arhiivis; originaalraamatud hävisid pommitamisel 1945. aastal) on sissekanded viie lapse sünni kohta ajavahemikus 1611–1618. Johannes Sandhagen oli 1637. aastast Püha Blasiuse kiriku diakon, 1663–1664 sealsamas pastor. Zedler. v. 1967. Andmete vahendamise eest tänan dr. Wolfram Theilemanni Nordhauseni linnaarhiivist.

¹³ J. J. Pfeiff. Die zukuenfftige bleibende Statt der Gerechten, vnd wie man sicherlich dahin gelangen koenne[---] In einer Christlichen Leichpredigt Alss der weiland Ehrenvester Achtbar [---] H. Christian Sandhagen [---] Dess Hoch Wolgebornen [---] Herrn Jacobi de la Gardie [---] hertzgeliebten Sohns Hn. Graff Ponti Friedrichs de la Gardie etc. gewesener Hoffmeister, Nachdem er den 2 Martij dieses 1651 Jahres im Herrn verschieden, folgenden 7 desselbigen Monats alhier zu Stockholm [---] bestaettiget worden. Reval [1651]. Christiani haridustee kohta on järelehüüdes öeldud vaid kokkuvõtlikult, et pärast Nordhauseni kooli õppis ta koolides, gümnaasiumides ja akadeemias võõrsil.

¹⁴ Püha Blasiuse koguduse sündide registrid 1609–1706 (vt. viide 12).

¹⁵ NLA, Best. 1.1. (R), Amtsbücher, Sign. II ZA 6: Reinhardt, Johann Balthasar, Presbyteriologia Northusana, Ms, ca. 1740, l. 213r, Art. 78.

¹⁶ L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühelulood, lk. 232; Album academicum der Universität Dorpat (Tartu) (edaspidi: Album academicum) 1632–1710. Koost. A. Tering. Tallinn, 1984, lk. 185.

¹⁷ Vt. selle kohta A. Teringu selgitust: T. Reimo. Martin Zarenise raamatupärand: mida luges 17. sajandi eesti maapastor. – Lugemise kunst. Koost. P. Lotman. Tallinn, 2011, lk. 170 (viide 18).

¹⁸ Sandhageni Helmstedtis õppimist nimetavad nt. L. Aarma ja A. Tering (vt. viide 16). Vrdl. Album Academiae Helmstadiensis. Personen- und Ortsregister zu Band I (1572–1636). Hannover, 1955. Hrsg. W. Spieß. Die Matrikel der Universität Helmstedt. Bd. 2. 1636–1685. Hrsg. W. Hillebrand, P. Zimmermann. Hildesheim, 1981.

¹⁹ De Problemate Theologico; au articulus fidei de ascensione Christi in coelos quicquam deroget verae corporis & sanguinis ejusdem praesentiae in S. Coena; [---] Praeside [---] Dn. Coelestino Myslenta, S. S. theologiae doctore [---] Sequentes theses ad d. 14. Maii [---] Publico S. theol. sultorum examini submittit Andreas Sandhagius Northusanus. Königsberg, 1638 (leidub Weimaris (*Herzogin Anna Amalia Bibliothek*)). Myslenta kohta vt. ka allpool.

ülikool. Tõenäoline on, et neil asjaoludel jõudis pärast õpinguid Königsbergis Tartusse ka 26-aastane Sandhagen. Tema nimi on 18. jaanuaril 1638 kantud *Academia Gustaviana*’sse immatrikuleeritute nimekirja.²⁰ Sama aasta 11. oktoobril tegi *Academia* senat Andreas Sandhagenile ettepaneku asuda ülikooli juures tegutseva kuningliku triviaalkooli rektoriks. Selles ametis ta ilmselt palju teha ei jõudnud, sest juba 1638. aasta lõpul kool suleti.²¹

Akadeemia juhtidele oli Sandhagen aga ilmselt teatava võimekusega juba silma jäänud, sest ülikooli sekretäri koha täitmisel langes valik just temale. 13. veebruari 1639 istungil teatas magister Petrus Schomerus, et „ta ei tunne kedagi, aga on kuulnud, et kõrgeaulise hr. eksrektori [Salomon Matthiae²²] rektoriks olemise ajal olevat keegi, nimelt Sandhagen [selleks] määratud, ja ta on nõus”. Kõik kohalolijad olid Sandhageni isikuga sekretäri kohal päri; sekretäri vandetootuse andis ta 5. mail 1639.²³ Tsiteeritud sissekanne viitaks justkui võimalusele, et Sandhagen oli sekretärikohal olnud varemgi, kuid allikatest sellele kinnitust ei leia. Käibel on olnud küll

versioon, et ta oli ülikooli sekretär juba 1636. aastal,²⁴ kuid sel ajal Tartus viibimise välistab kas või tema immatrikulatsioon 1637. aastal Königsbergi ülikooli.

Samal ajal sekretäriks valimisega kinnitati Sandhagen tema soovil 1639. aasta veebruaris kolmeks aastaks Tartu linna organistik. Ta otsustas ametist lahkuda siiski enne tähtaega, 1640. aasta oktoobris.²⁵ Arvata võib, et loobumise üheks põhjuseks oli koormuse suurenemine ülikooli sekretärina, teisalt kahanes vast organisti kohaga kaasnenud majanduslik stiimul, sest aastail 1640–1641 sai Sandhagen ülikoolilt stipendiumi.²⁶ Kui kaua Sandhagen ülikooli sekretär oli, ei ole täpselt teada, kuid 12. novembril 1642 on senati protokollile alla kirjutanud juba uus sekretär.²⁷ Sandhageni akadeemiline karjäär jätkus tema ajaloo ja eetika professoriks valimisega 1643. aastal.²⁸ Professori-ajast on teada kaks Sandhageni osalusel esitatud disputatsiooni, millest ühe puhul oli ta eesistuja, teisel väitleja. Asjaolu, et nii need tööd kui ka Sandhageni 1642. aasta disputatsioon käsitlesid poliitikat, on andnud alust üldistuseks, et *Academia* aegadel huvitus ta eelkõige poliitikateadusest.²⁹

²⁰ L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, lk. 233.

²¹ Tartu ülikooli (*Academia Gustaviana*) senati protokollid 1632–1656. 2. Aastad 1637–1644 (edaspidi TÜ senati protokollid). Koostanud, tõlkinud ja kommenteerinud A. Tering. Tartu, 1994, lk. 89. Kool oli loodud ülikooli juurde selle asutamisel. F. Puksov. Episoder ur skolväsendets historia i Tartu under den svenska tiden – Svio-Estonica 1934. Tartu, 1934, lk. 20–28; Eesti kooli ajalugu I. Koost. E. Laul. Tallinn, 1989, lk. 113.

²² Matthiae oli rektor 1. maist kuni 1. novembrini 1638. TÜ senati protokollid, lk. 59, 121.

²³ TÜ senati protokollid, lk. 155, 163, 173. Kuningliku triviaalkooli tegevus lõppes ilmselt juba samal, 1638. aastal. F. Puksov. Episoder ur skolväsendets historia, lk. 23.

²⁴ A. Buchholtz. Verzeichnis sämtlicher Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. 7. Bd. Riga, 1854, lk. 176.

²⁵ Tartu rae protokoll, 22. veebruar 1639, 2. oktoober 1640. EAA, f. 995, n. 1, s. 253 (raeprotokollid 1631–1642), l. 551–552, 762.

²⁶ Album academicum, lk. 185.

²⁷ TÜ senati protokollid, lk. 263. Sandhageni järglane sekretäri ametis, Joachim Gerlach vabastati Tartu raesekretäri ametist küll juba 1. juulil 1642. Tartu rae sama päeva protokollist. EAA, f. 995, n. 1, s. 254 (raeprotokollid 1642–1647), l. 11.

²⁸ Sandhageni professoriametisse saamise protsessi kohta vt. ülikooli rektori ja professorite kiri Philipp Scheidingile ja senati kiri kuningannale (22. jaanuar, 30. jaanuar 1643). EAA, f. 278, n. 2, s. 170 (Akte betreffend der Universität Dorpat 1631–1706), l. 97–98, 99. Sandhagen kinnitati ametisse 12. aprillil 1643. TÜ senati protokollid, lk. 265. Mõned väljaanded toovad ekslikult, et Sandhagen oli ka aastail 1649–1650 Tartus ajaloo professor (nt. TÜ ajalugu, lk. 280). Neil aastail oli ajaloo professor Joachim Crellius.

²⁹ M. A. Sainio. Das Studium der Geschichte an der Universität Tartu. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. A. Loit, H. Piirimäe. Stockholm, 1993, lk. 269–275, siin lk. 271. Disputatsioonide kohta vt. E.-L. Jaanson. Tartu Ülikooli trükikoda, lk. 254, 268 ja elektronkataloog ESTER.

Sellea senine teadmine Sandhagenist kui ajaloo professorist piirdubki.³⁰

Juba esimestel Tartu aastatel kujunesid Sandhagenil lähedased suhted ülalmainitud Reiner Brockmanniga, kes oli tollal Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professor ja linna vaimuelu üks kesksemaid isiksusi. Sandhageni sõnutsi oli ajal, mil tal siinmail veel ühtki sõpra ega tuttavat polnud, Brockmann „lite-raatide seas esimene”, kes temaga sõprust tegi, teda ja ta kaaslast (?) sageli külastas ja endalegi külla kutsus. Sandhagen nimetas Brockmanni oma „paljukordselt heaks sõbraks” ning tunnustas tema ausust ja „tõelist tarkust”, mida näilise tarkuse kõrval nii vähe leiduvat. Et sõprus ajale ja oludele vastu pidas, kinnitab küllap asjaolu, et Brockmann oma surma lähenemist teades just Sandhageni matusekõnelejaks palus. Leinajutluses kurtis Sandhagen avameelselt, et tema targa ja õpetatud sõbra asemel oleks jumal võinud maisest elust enda juurde ära kutsuda hoopis mõne lihtsa Kadrina talupoja. Brockmann võinuks maale veel kaua kasu tuua, samal ajal kui mõnest teisest ümbritsevale pigem kahju kui kasu olevat. Miks lasi jumal surra noorel armastatud mehel, kelle lahkumine nii paljudel silma märjaks võtab, aga mitte mõnel sellisel, keda ei ema ega isa, lapsed ega naine taga nutma jääks?³¹

Tallinnas

Olnud kaks aastat Tartus professoriks, otsustas Sandhagen 1645. aastal tulla Tallinna rae

kutsel Oleviste koguduse diakoniks.³² Miks rae valik just temale langes, kas ja millised vahendajad selle juures otsustavad olid, ei ole teada, kuid ilmne on, et kas või kauaaegse tutvuse kaudu Brockmanniga pidi Sandhagen Tallinna raehärradele ja vaimulikele tuttav olema juba aastaid varem. Sellele viitab ka Sandhageni luuletus Tallinna raeliikme Cristian Buchow’ ja Johannes Burchardi tütre Anna abiellumise puhuks Tartu professorite ja raehärrade kokku pandud pulmalehes 1641. aasta 23. veebruaril.³³ „Rahuliku meelega” Sandhageni Tartust lahkumise põhjuseks on peetud tüdimust *Academia* professorite alalistest omavahelistest tülidest.³⁴ Täna standardite valguses võib Sandhageni ametivahetus näida karjääris ja eneseteostuses tagasimeinekuna, kuid linnavaimuliku amet oli tollal prestiižne ning akadeemilisest sfäärist vaimulikkude siirdumine ei tähendanud tingimata positsioonilist langust. Oleviste kogudus oli juba 1640. aastal diakonit kutsunud ülikoolist, mil vastav ettepanek tehti *Academia* idamaade keelte ja kreeka keele professorile ning endisele rektorile Salomon Matthiaele. Matthiae loobumise peamine põhjus oli tema hinnangul liiga madal palgapakkumine.³⁵

Tallinnas oli 17. sajandi alguseks välja kujunenud Saksa luterlikele linnadele tüüpiline territoriaalkiriklik korraldus. Linna keskne kirikuvalitsusasutus oli rae ja vaimulikkonna esindajaist koosnev ja raele alluv linnakonsistoorium. Konsistooriumi esimees oli üks bürgermeistritest, aseesimees – linna superintendent. Mõiste „Tallinna

³⁰ *Academia Gustaviana* ajalooalast tegevust käsitlenud autorid (v. a. Sainio) Sandhagenist lähemalt juttu ei tee. Vt. J. Laidla. Methodology of history at *Academia Gustaviana*. – Ajalooline Ajakiri 2010, nr. 3/4, lk. 347–366; M. Tänav. Ajaloo õpetamisest ja uurimisest *Academia Gustaviana*s. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 10 (1981), lk. 15–25.

³¹ Der Gerechten Tod [– – –] (vt. viide 4).

³² Sandhageni diakoniks kutsumise ja kinnitamise kohta: Sandhageni vokatsioon, 4. [juuni] 1645. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 38 V, l. 315–315p; raeprotokoll, 4. juuni 1645. Samas, s. Ab 57, l. 80; linnakonsistooriumi protokoll, 18. mai, 4. juuni 1645. Samas, s. Bo 36 II, l. 14p.

³³ Sacris nuptiarum honoribus, [– – –] viri-juvenis Dn. Christiani Buchovii, patricij Stralsundensis, conjugium, Revaliae Livonorum [23.] die Februarij anno 1641. [– – –]. Dorpat, 1641.

³⁴ I. Bröms. Historia Academiae Dorpatensis (1632–1656). Uppsala Ülikooli raamatukogus säilitatava käsikirja koopia TÜ Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas: f. 7 (*Academia Gustaviana*), s. 39, l. 84–86; M. A. Sainio. Das Studium der Geschichte, lk. 271; vt. ka H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit, lk. 348–349; F. K. Gadebusch, Livländische Bibliothek, lk. 84.

³⁵ TÜ senati protokollid, lk. 286.

linn” tähistas 17. sajandil üksnes Tallinna rae jurisdiktsiooni alla kuuluvat ala all-linnas. Toompea ühes eeslinnaga allus Rootsi kuninga jurisdiktsioonile ning seal asusid kuningavõimu esindav provintsivalitsus (hiljem kubermanguvalitsus) ja teised riiklikud asutused, sealhulgas Eestimaa provintsiaalkonsistoorium. Provintsiaalkonsistooriumile allusid Põhja-Eesti maakogudused ja toomkirik; provintsiaalkonsistooriumi liikmed olid Toompea vaimulikud, toomkooli rektor ja teoloogialektor ning erakorralised liikmed Põhja-Eesti kiriklike piirkondade juhid ehk praostid. Provintsiaalkonsistooriumi juhtis Eestimaa piiskop, kelleks aastail 1638–1657 oli Joachim Jhering. Tallinna all-linna kirikute ja vaimulike üle provintsiaalkonsistooriumil ja piiskopil võimu ei olnud.

Tallinna all-linnas oli neli kirikut: saksa kogudusega Oleviste ja Niguliste, eestlaste Püha Vaimu ja rootslaste Mihkli kirik. Linna superintendendiks oli tava kohaselt Oleviste pastor, kelleks Sandhageni Tallinna-tulekul 1645. aastal oli linna koolielu teenekas eden-daja Heinrich Vestring. Koguduste juures olid ametis tavaliselt kaks vaimulikku – pastor ja abiõpetaja ehk diakon. Andreas Sandhageni ametiajal oli Oleviste kirikus abiõpetajaid kaks, teiseks diakoniks oli (1637. aastast) Nicolaus von Höveln. Vajadus kahe abiõpe-taja järele tulenes ilmselt Oleviste kõrges eas pastori (sündinud 1562) Heinrich Vestringi juba raugevast elujõust.³⁶ Nii nagu kõik teised Tallinna koguduste vaimulikud, oli ka Sandhagen diakonina Tallinna rae alluv.

Academia Gustaviana ajalooprofessori kohalt vabastati Sandhagen 15. juulil 1645,³⁷

esimene teade tema viibimisest Tallinnas pärineb sama aasta oktoobrist.³⁸ Juba mõne kuu pärast sattus ta teoloogilistel põhjustel konflikti nii oma linna ametikaaslastega kui ka Eestimaa provintsiaalkonsistooriumi vaimulikega (sellest lähemalt allpool), pannes sellega keerulisse olukorda ka rae kui oma tööandja. Hoolimata tekkinud kahtlustest Sandhageni vaadete puhtuse suhtes, ei kõhelnud linnasid talle usaldamast vastutust pedagoogina. Pärast Tallinna gümnaasiumi retoorikaprofessori Heinrich Arningi saamist gümnaasiumi rektoriks 1647. aastal ei õnnestunud kaua aega uut kõnekunstiõppejõudu leida. 1648. aasta juunis tehti ettepanek Sandhagenile, kes nõustus selle töö enda õlule võtma erakorralise professorina, kuid vaid niikauaks, kuni uus ja temast sobivam inimene leitud.³⁹ Kuna retoorikaprofessori ülesanne oli ka kõnepidamine kõrgetele riigivõimu esindajatele, siis oli Sandhageni uus amet ilmselt põhjuseks, et talle langes au kanda ette pane-güürika Eestimaa kuberner Erik Oxenstierna abiellumise puhul.⁴⁰

Sandhageni aeg professorikohal jäi aga üpris lühikeseks. Juba 1648. aasta oktoobrikuus palus ta end ametist vabastada, sest leidis õpetajatöö liiga kurnava olevat: parima osa päevast oli ta sunnitud veetma koolis, kodus kulus aeg tundide ettevalmistamisele. Sandhagen leidis, et ei ole suuteline („vaid mulle endale teada olevatel põhjustel“) koolitööga nii hästi toime tulema, kui seda nõuab noorte õpetamise vastutusrikas tegevus. Peale selle kahetses ta, et suure koormuse tõttu jääb tema enda *studia privata* täiesti unarusse.⁴¹ Professori ametiga kaasnevat pinget kandma

³⁶ Vestring kurtis 1648. aastal, et „mõne aasta eest” oli temalt jutlustamise kohustus tema kõrge vanuse tõttu võetud (senine palk siiski säilis). H. Vestring. *Güldenens Kleinod, Das ist: Doct. Martini Lutheri Catechismus in kurtze Frage und Antwort gefasset, und der Jugend einfältig aussgelegt* Durch M. Johannem Tetelbach [– – –]. Tallinn, 1649 (Vestringi eessõna, 28. aprill 1648).

³⁷ I. Bröms. *Historia Academiae Dorpatensis*, lk. 84–85.

³⁸ Sandhageni 27. oktoobri 1645 kirjast Johann Dellinghusenile. TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 27, l. 24.

³⁹ Enne Sandhageni poole pöördumist oli ettepanek tehtud *Academia Gustaviana* ajalooprofessorile (1647–1650) Joachim Crelliussele (raeprotokollis Krell). Raeprotokoll, 5. juuni 1648. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 60, l. 97. Gümnaasiarhide ettepanek Sandhagenile 8. juunil 1648. Samas, s. Bp 5 (Schulwesen 1618–1745), l. 95–95p.

⁴⁰ M. Klöker. *Das literarische Leben*, lk. 191. Kõne trükiti 1651. aastal: A. Sandhagii panegyricus ill. ac. gen. mo comiti Dn. Erico Oxenstiernio, Esthonicu ducatus gubernatori [...]. Reval.

⁴¹ Sandhagen Tallinna raele 17. oktoobril 1648. TLA, f. 230, n. 1, s. Bp 5, l. 98–98p.

ei innustanud teda ka lubatud palk 100 riigitaalrit aastas.⁴² Lühiajaliseks jäänud koolitöö eest ette nähtud tasust oli ta valmis hoopis loobuma, öeldes end rahulduvat kasuga, mida tema tegevus noortele andis.⁴³

Sandhageni võimeid ja kogemusi hariduse alal hinnati aga edaspidigi kõrgelt, sest 1651. aasta kevadel palus raad teda tütarlastekooli inspektoriks. Sandhagen oli nõus ametit vastu võtma vaid juhul, kui saab oma järelevalve alla ka poistekooli. Raes toimunud arutelul leiti koolide tema hoole alla andmine kasuliku olevat, sest Sandhagen „on tark ja õpetatud mees, kes oma asja hästi tunneb” ja kellele kooli- ja hariduseasjad südamelähedased on. Olles ise kõrgelt haritud, pakkuvat talle ühtlasi suurt rahuldust oma tarkuse jagamine noortega. 1651. aasta lõpul kinnitatigi Sandhagen mõlema linnakooli inspektoriks.⁴⁴ Tema tegevusest selles ametis kohtab mõningaid teateid linnakonsistooriumi ja rae protokollides.⁴⁵ Pärast Sandhageni surma tema kodus leidunud „üks karp siinseid koole puudutavate kirjadega”⁴⁶ olnuks ses suhtes küllap informatiivsem.

Nii kooliinspektori kui ka diakoni postil oli Sandhagen oma surmani 1657. aastal. Kuigi oli tavapärane, et diakon tõusis varem või hiljem pastoriks,⁴⁷ ja kuigi aeg-ajalt nimetati Sandhagenitki pastoriks,⁴⁸ oli ta oma elu

lõpuni siiski selsamal Oleviste abiõpetaja ametikohal. Pärast koguduse vana pastori Heinrich Vestringi surma 1650. aastal sai viimase järglaseks Oleviste kiriku teine diakon Nikolaus von Höveln. Võimalik, et vabanevad kohale oli von Hövelnil kui Sandhagenist staažikamal abiõpetajal eelisõigus, mistõttu ei hakanud Sandhagen sellele kandideerimagi.

Tallinna ümber asudes oli Sandhagen veel vallaline mees, kel siin ja seal väikesi võlgu olevat.⁴⁹ Sandhageni palk diakonina vastas tema ametieelkäija ja teiste abiõpetajate omale, mis oli 50 riigitaalrit aastas, ning millele lisandusid tasud kiriklike talituste eest. Nagu kõigile kiriku- ja kooliõpetajatele, oli tallegi ette nähtud elukorter linna kulul.⁵⁰ Kooliinspektori ametikoht tõi Sandhagenile kummagi kooli eest lisa 50 riigitaalrit aastas,⁵¹ kuid sellegipoolest esitas ta palga pärast raele aeg-ajalt pretensioone.⁵² Ses suhtes ei olnud ta küll erand, sest kiriku-, linnakooli- ja gümnaasiumiõpetajad olid oma sissetulekutega enamasti rahulolematud.

Olgu nurisemine sissetulekute pärast vähem või rohkem põhjendatud, igal juhul pidi Sandhageni majanduslik olukord olema ajapikku paranenud, arvestades, et ta usaldas ette võtta mitu kinnisvaratehingut. Lõpuks oli Tallinna südalinnas tema nimel neli kinnistut.⁵³ Peale selle oli 1653. aastast Sandhageni

⁴² Raeprotokoll, 5. juuni 1648. Samas, s. Ab 60, l. 97.

⁴³ Sandhagen Tallinna raele 17. oktoobril 1648. TLA, f. 230, n. 1, s. Bp 5, l. 98–98p. Gümnaasium sai uue korralise retoorikaprofessori alles 1650. aastal. Vahepeal näib olevat kohuseid täitnud poesiaprofessor David Cunitius (Cunitz). Vt. Cunitiuse kirjad raele: 11. mai 1652, 30. jaanuar 1653, 26. juuni 1655. TLA, f. 230, n. 1, s. Bp 5, l. 109–109p, 111, 153–154. Märkimisväärne on, et tagantjärele töötasunõudeid esitanud Cunitius väitis end retoorikaprofessori kohusetäitja olnud järjepidevalt 1648. aasta lihavõtetest alates (s. Bp 5, l. 109).

⁴⁴ Rae istung 9. aprillil 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 63, l. 12–14. Sarnaselt eelmistele inspektoritele pidi Sandhagen kummagi kooli järelevalve eest saama tasu 50 riigitaalrit. Samas, l. 174p. Rae 12. detsembri 1651 istungil märgiti, et Sandhagen oli saanud koolide inspektoriks „mõne nädala eest”. Samas, s. Ab 63, l. 174p.

⁴⁵ Tallinna linnakonsistooriumi protokoll. 1. oktoober 1656. TLA, f. 1346, n. 1, s. 1a, l. 27p–28p.

⁴⁶ Sandhageni pärandiloend, TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 12p.

⁴⁷ C. Redlich. „Literaten” in Riga und Reval im 17. und 18. Jahrhundert. – Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss. Hrsg. J. von Hehn. Marburg, 1980, lk. 295–311, siin lk. 306.

⁴⁸ Nt. esineb see inventariloendi päises. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 7; rae 2. oktoobri 1655 protokollis. Samas, Ab 67, l. 245.

⁴⁹ Sandhagen kirjutas Johann Dellinghusenile 27. oktoobril 1645. TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 27, l. 24.

⁵⁰ Sandhageni vokatsioon. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 38 V, l. 315–315v; rae 2. detsembri 1645 protokoll. Samas, Ab 57, l. 160.

⁵¹ Raeprotokoll, 9. aprill 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 63, l. 13p.

⁵² Raeprotokoll, 9. aprill 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 63, l. 14; Sandhageni kaebus raele (dateerimata, pärast 1651. aastat). Samas, s. Bo 26, l. 82–82p; Sandhageni ja Wilbrandti kaebus raele 21. veebruaril 1651. Samas, Bo 15, l. 1–1p.

kasutuses krunt gümnaasiumile kuuluval maa-alal nn. Nunnakoplis, mille eest tuli gümnaasiumile tasuda aastas viis riigitaalrit.⁵⁴ Soliidseim soetus oli kindlasti elumaja Oleviste kiriku vahetus naabruses Pikal tänaval, mille jaoks sai Sandhagen laenu Annikvere ja Laagna mõisa omaniku Reinhold Wrangelli leselt Elisabeth Dorothea Kostferilt.⁵⁵ Eks näitas laenu võtminegi teatavat majanduslikku kindlustunnet. Asjaolu, et pastorid ja teised literaadid olid Tallinnas harva kinnisvaraomanikud (enamasti oli siis tegemist abielu kaudu omandatud varaga), lubab arvata, et Sandhagen oli jõudnud küllaltki heale järjele. Samas ei olnud kinnisvara puudumine tingimata märk vähemast jõukusest, sest valdasvara poolest võis nii mõnigi literaat olla rikkam mõnest kaupmehest.⁵⁶

Sandhageni perekonnaelust on teada, et 1649. aastal abiellus ta Järvamaal asuva Oisu mõisa omaniku Meinhard Ditmeri tütreaga.⁵⁷ Arvatavasti samas mõisas peetud pulmapeole olid kutsutud kõik Tallinna raehärrad.⁵⁸ Abielust sündinud lastest on teada kolm: Mainhard Johan (1652), Reinholdt (1654) ja Magdalena (1655).⁵⁹ Saksamaa pereliikmetest oli Andreasel arvatavasti tihedam side Stockholmis elanud venna Christianiga. Christian oli 1646. aasta augustis olnud Tallinnas külas ning just Andrease soovitusel siirdunud edasi Stockholmi. Juba aasta pärast oli ta oman-

danud nii hea maine, et Jacob de la Gardie kutsus ta oma poja Pontius Friedrichi õpetajaks. 1651. aastal surnud Christian maeti küll Stockholmis, kuid tema mälestustrükis Stockholmi saksa koguduse pastori (hilisema Eestimaa piiskopi) Johann Jacob Pfeiffi leinajutlusega, Tallinna linnakooli õpetaja Johann Sebastian Marquardti ja Andrease enda leinaluuletusega trükiti Tallinnas.⁶⁰ Tõenäoline on, et Christiani mälestuse jäädvustamise eest Tallinnas kandis hoolt just vend Andreas.

Viimane elumärk Andreas Sandhagenist pärineb 26. juunist 1657, mil ta kaebas raele olmekonflikti üle naabriga.⁶¹ Supliik on kirjutatud ajal, mil linna oli haaranud juba katkulaine. 22. juunil oli raad otsustanud panna ametisse, nagu oli katkuaegadel tavaks, erakorralise „katkujutlustaja”, säästmaks linnavaimulikke kokkupuutest haigetega.⁶² 6. juulil teatati rae istungil ühe Sandhageni teenijatüdruku surmast, millest järeldati, et katk on temagi maja tabanud. Hoolimata sellest, et raad palus Sandhagenit nakkusohu tõttu kodus püsida, olevat too edaspidigi pihti vastu võtnud ja sakramente toimetanud. Siis suri ka üks Sandhageni juures öömajal olnud kutsar, mispeale ähvardas raad maja ristiga märgistada, kui ta peaks taas rae korraldust eirama.⁶³ Uusi otsuseid ei olnud aga tarvis teha, sest Sandhagen ja kõik tema pereliikmed surid peagi.⁶⁴

⁵³ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 35c, l. 13; 1655. aastal omandas ta kinnistud nr. 503, 504 ja 505 praeguse Harju ja Kuninga tänava nurgal. Sandhageni viimane kinnisvaratehing oli 1656. aasta 6. mail. Aa 35d, l. 206–208.

⁵⁴ Dokument krundi kasutustingimuste kohta. 2. jaanuar 1654. TLA, f. 230, n. 1, s. Bp 5, l. 129.

⁵⁵ Johannes Heno kiri Tallinna raele 31. märtsist 1658. TLA, f. 230, n. 1, s. Bm 34, l. 5–5p. Maja asus Laia ja Tolli tänava nurgal.

⁵⁶ H. von zur Mühlen. Besitz und Bildung im Spiegel Revaler Testamente und Nachlässe aus der Mitte des 17. Jahrhunderts. – Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss. Hrsg. J. von Hehn. Marburg, 1980, lk. 268, 270.

⁵⁷ L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, lk. 232. Abikaasa eesnimi pole teada.

⁵⁸ Raeprotokoll, 6. märts 1649. TLA, f. 230, n. 1, s. 61, l. 34p.

⁵⁹ TLA, f. 236 (Oleviste kiriku arhiiv), n. 1, s. 8 (sündide register 1652–1690), l. 73, 77, 85. Arvestades abielu sõlmimist 1649. aastal, võis lapsi sündida ka enne 1652. aastat, kuid ajavahemiku 1649–1652 kohta Oleviste sündide registrit säilinud ei ole.

⁶⁰ J. J. Pfeiff. Die zukuenfftige bleibende Statt der Gerechten (viide 13).

⁶¹ Tuli Sandhageni krunti läbiva veetoru pärast oli alguse saanud juba 1656. aastal. Vt. Sandhageni supliigid 26. novembrist 1656 ja 26. juunist 1657. TLA, f. 230, n. 9–I, s. 8, l. 26–28.

⁶² 22. juuni 1657 raeprotokoll. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 69, l. 401.

⁶³ Samas, l. 437.

⁶⁴ Surmade täpne aeg pole teada, sest Sandhagenite surmade kohta Oleviste kirikuraamatus sissekanded puuduvad.

Sandhageni pärandus ja pärijad

Et Sandhagen suri testamendita, siis oli vara sugulusjärgseks pärijaks tema naise-õde Magdalena Ditmer, kelle esindajana ajas pärandusasu abikaasa, Rapla pastor Johannes Heno.⁶⁵ Tallinna raad määras vara eestkostjateks kaupmehed ja Tallinna kodanikud Johan Viandt (Fiandt) ja Johan Martin Lutheri. Sandhageni majja jäänud vallasvara kirjutati Johannes Heno nõudel ja eestkostjate juuresolekul üles 19. märtsil 1658. Pärandiloendi koopia õigsust kinnitas oma allkirjaga Nordhausenist pärit ja sealsete Sandhagenite suhtlusringkonda kuulunud perekonna esindaja, Andreas Guilielmus (Wilhelm) Dillfeldt.⁶⁶

Võrreldes varaloendit näiteks pastorite Nicolaus Spechti ja Matthias Wilbrandti inventaridega (ainsad, mis Sandhageni eluajal tegutsenud vaimulike omadest säilinud), jätab Sandhageni majapidamine nimetatute omast tagasihoidlikuma mulje. Kolmest vaimulikust varakaim näib olnud Nicolaus Specht.⁶⁷ Kuid ka Sandhageni vallasvara hulgas oli teatavat jõukust eeldavaid esemeid, nagu näiteks teemantsõrmus, kullast pitsatsõrmus, türkiisiga sõrmus ja pärliga sõrmus, sooblinahast peakatteid, siidkangaid jm. Samas jäid maha võlad, mille tõttu jätkus Johannes Henol päranduse klaarimist mitmeks aastaks. Näiteks maksti Christopher Kühni lesele osa võlgadest küll kohe pärandist sularahas ära, kuid

ülejäanud võla katteks panditi lese nimele ehteid, hinnalisemat majakraami, väärismetallist peakatteid ning paremast kangast kardinaid ja rõivaid.⁶⁸ Majaostuks laenu andnud Elisabeth Dorothea Kostferile pidi Johannes Heno pärijate poolt kuni maja müümiseni maksma igal aastal intresse.⁶⁹

Sandhageni naiseõde Magdalena Ditmeri kõrval pretendeerisid pärandusele ka tema Saksamaal elavad perekonnaliikmed, kelle nimel tegutses Nordhauseni Püha Blasiuse kiriku diakon Johannes Sandhagen, kes oli vend Andrease surmast saanud teada Lübeckis elava nõo, siidikaupmees Gabriel Sandhageni kaudu. Johannese palvel pöördus Nordhauseni raad 7. mail 1658 järelepärimisega päranduse kohta Tallinna rae poole.⁷⁰ Näib, et Tallinna raelt Nordhausenisse vastust ei läinud, sest sealne raad saatis Johannes Sandhageni palvel samal aastal teisegi järelepärimise. Johannes soovis veel enne laevasõiduhooaja lõppu saata Tallinna volitatud isiku, kes asja vahetult edasi ajaks.⁷¹ Johannes Heno oli Nordhauseni sugulaste esindaja tulekust vägagi huvitatud, sest seni kuni tema naine oli ainus kättesaadav pärija, olid ka kõik pärandusega kaasnevad kulud ja probleemid tema õul. Nii kurtis ta, et võlasaldajad „jooksvat talle tormi, niipea kui ta end Tallinnas näitab”; samuti ei saanud Sandhageni maja kõigi pärijate nõusolekuta maha müüa.⁷² Kuid hoolimata sellest, et vend Johannes oli algul pärandi vastu elavat huvi

⁶⁵ Sandhageni inventariloend TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 7–12p; Heno kirjad Tallinna raele 1658–1662. Samas, Bm 34, l. 1–11.

⁶⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 70 (raeprotokoll 1658), l. 58p; Sandhageni pärandiloend. Samas, s. Bo 15, l. 7–12p (mõlemad 19. märts 1658). Dillfeldt oli õppinud Jena, Leipzigi ja Helmstedti ülikoolis teoloogiat, 1662. aastal sai Jöelähtme pastoriks. L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike elulood, lk. 53. 1664. aastal Nordhausenis surnud Johannes Sandhagenile pidas leinajutluse George Conrad Dillfeld. H. Kindervater. Nordhusa illustris oder Historische Beschreibung gelehrter Leute. Wolfenbüttel, 1715, lk. 231.

⁶⁷ Vrd. H. von zur Mühlen. Besitz und Bildung, lk. 263–280.

⁶⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 7–8.

⁶⁹ Heno kiri raele 31. märtsist 1658. TLA, f. 230, n. 1, s. Bm 34, l. 5–5p; Elisabeth Dorothea Kostferi supliik Heno vastu 28. jaanuarist 1660. Samas, l. 7.

⁷⁰ Johannes Sandhageni kiri Nordhauseni raele 7. mail 1658. TLA, f. 230, n. 1, s. BB 41 II, l. 232–232p. Nordhausen raad Tallinna raele 10. mail 1658. Samas, l. 231–231p, 234. Nordhauseni raad Tallinna raele 30. septembril 1658. l. 235. Vt. ka R. Seeberg-Elverfeldt. Revaler Regesten. Beziehungen der Städte Deutschlands zu Reval in den Jahren 1500–1807. Göttingen, 1966, lk. 312, 313–314.

⁷¹ Johannes Sandhagen Nordhauseni raele 27. septembril 1658. Samas, s. BB 41 II, l. 237. Nordhauseni raad Tallinna raele 30. septembril 1658. Samas, l. 235–235p.

⁷² Johannes Heno Tallinna raele 6. juulil 1660. TLA f. 230, n.1, s. Bm 34, l. 1–2p.

üles näidanud, katkes side Nordhauseniga, ning korduvatele üritustele vaatamata ei õnnestunudki Henol enam kinnitust saada, kas Sandhagenid üldse soovivad päranduse vastu võtta.⁷³ Mingil moel näib olevat Nordhauseni pärijate esindajana tegutsenud ülalmainitud Andreas Guilielmus Dillfeldt, kuid Johannes Heno hinnangul ei olnud temast pealiskaudse suhtumise ja pädeva volituse puudumise tõttu olnud mingit kasu.⁷⁴ 1660. aasta juulis lubas Tallinna raad Heno tungiva palve peale lõpuks selleks ajaks juba varisemisohus maja müüki panna. Päranduse ja Sandhageni võlgadega jätkus Henol õien-damist veel 1662. aastalgi.⁷⁵

Johannes Sandhagen oli eriliselt olnud huvitatud venna raamatutest ja käsikir-jadest.⁷⁶ Viimaste kohta on pärandiloen-dis vaid kokkuvõtlikud sissekanded: üks „*Schreiblade* missiivide ja teiste kirjadega” ning „*Manuscripta*”.⁷⁷ Sandhageni raamatu-kogu oli aga ilmselt üks suuremaid tolleaegses Tallinnas, kuivõrd see oli suurem ka Nicolaus Spechti omast, mida arvukuse poolest on alati esile tõstetud.⁷⁸ Heinz von zur Mühlen on arvestanud, et Nicolaus Spechti 450 köitest (340 tiitlist) koosnenud raamatukogu väärtus võis küündida hea kodanikumaja hinnani.⁷⁹ Raamatute hulga järgi paistab Sandhageni

kogu olnud veelgi hinnalisem, sest selle loendis on ligi 600 nimetust.⁸⁰ Pealkirjade konspektiivse kirjapaneku ja arvukate rüh-mituste tõttu (nt. „kellegi teosed”, „erinevate autorite leinajutlused”, „erinevate autorite traktaadid”) ei ole trükiste ega köidete täpne arvestamine võimalik. Temaatilisel koosnes Sandhageni kogu, tüüpiliselt tolleaegsete vai-mulike omadele, peamiselt teoloogilisest, filo-soofilisest, keele- ja ajalooalasest kirjandusest, kus olid esindatud nii antiigi kui ka kaasaja sil-mapaistvate autorite, eriti tähtsamate teoloog-ide teosed. Loetelus leidub ka “Eesti käsi- ja koduraamat”. Raamatute kõrval oli kogus ka 46 maakaarti.⁸¹ Kindlasti võib uskuda Johan-nes Sandhageni väidet, et suure osa raamatu-test saatis Andreasele Saksamaalt tema. Tõe-näoliselt ei piirdunud Tallinnas ükski suurema raamatukogu omanik raamatute soetamisel üksnes kohalike raamatukaupmeeste vahen-datavaga, vaid kasutas välismaal, peamiselt Saksamaal levivate teoste hankimiseks ka muid kanaleid. Silma torkab, et sama eluala esindajate Sandhageni ja Spechti raamatuko-gud olid sisuliselt suunituselt küll sarnased, kuid konkreetsete raamatute ja autorite osas oli kokkulangevusi vähe.⁸²

Tšembalo ja väikese klavessiini, väikese oreli ja kahe lauto leidumine majas, samuti

⁷³ Heno kirjadest raele 26. juulil 1659, 6. juulil 1660 ja 13. septembril 1661 ilmneb, et ta oli ise Nordhausenisse Johannes Sandhagenile kirjutanud ja pärandiloendi koopia saatnud, samuti püüdnud ühendust saada Andrease Lübeckis elava nõoga, siidikaupmees Gabriel Sandhageniga. TLA, f. 230, n. 1, s. Bm 34, l. 3–4, 1–2p, 9–9p.

⁷⁴ Johannes Heno raele 28. juulil 1659. Samas, s. Bm 34, l. 4p.

⁷⁵ Heno raele 6. juulil 1660 ja 13. septembril 1661 ja 3. juulil 1662. Samas, s. Bm 34, l. 1–2p, 9–9p, 11; 6. juuli 1660 ja 13. septembri 1661 raeprotokoll. Samas, s. Ab 72, l. 184, Ab 72a, l. 359. Nordhauseni pärijate peamine asjaajaja Johannes Sandhagen suri 1664. aastal. NLA, Best. 1.1. (R), Amtsbücher, Sign. II ZA 6: Reinhardt, Johann Balthasar, Presbyteriologia Northusana, Ms, ca. 1740, l. 213r, Art. 78.

⁷⁶ Johannes Sandhagen Nordhauseni raele 7. mail 1658. Samas, BB 41 II, l. 232–232p.

⁷⁷ Samas, s. Bo 15, l. 12p.

⁷⁸ K. Robert. Nicolaus Specht ja tema raamatupärand. Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai. Koost. L. Kõiv, M. Luuk, T. Reimo. Tallinn, 2002, lk. 63–67; H. von zur Mühlen. Besitz und Bildung Zur Mühlen, lk. 271. Sandhageni raamatuloend oli nii H. v. zur Mühlenile kui ka K. Robertile ilmselt tundmatu.

⁷⁹ H. von zur Mühlen. Besitz und Bildung Zur Mühlen, lk. 271. K. Roberti andmeil oli Spechti kogus 322 köites kokku 836 trükist. Nicolaus Specht ja tema raamatupärand, lk. 65.

⁸⁰ Sandhageni raamatute nimekiri pärandiloendis vt. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 9p–12p.

⁸¹ Samas, l. 12 (Estonisch Hand und Hauß Buch), 12p.

⁸² Spechti pärandiloend. 17. veebruar 1658. TLA, f. 230, n. 1, s. Bt 1. 58–65, raamatute nimekiri l. 60p–65. Sandhageni omanduses olnud trükiseid võib leida Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu baltika kogus. Näiteks on neid ühes 17. sajandi pisitrükiseid sisaldavas konvuluudis (I-3461, trükis nr. 11). Terve konvuluudi kuulumine Sandhagenile (vrd. M. Klöcker. Literarisches Leben, Teil 2, lk. 431 (nr. 460)) ei ole tõenäoline, kuna köide sisaldab ka pärast tema surma ilmunud trükiseid.

Calvinus in Acta Apostolorum.	In 4to.	Defensio Colmanni contra Donat. Terentius.	10
Bullingerus de origine & usu.	Cuthdianum Exercitium	Böslum.	Nov. Testam. Græcum.
Alexandri Alusi Comment. in Psalm.	Companioni. Fabri	Leonardi Hatten Concordia	Enri Pictari palæstra
Wunderlich sollicitudo.	Biblia Hebraea.	Centers.	bonæ mentis.
Origines.	Quis torpui annot. in sct. libris Biblias.	Calisti in Epist. ad Titum	Joh. Giselhart. Logica.
Josephus Flavus.	Glasii opera philologica.	Comment. cum variis disput.	Rhetorica.
Xenophon.	Exegesis Evangeliorum et Epist. Glasii in 4to.	Georgii Calisti Underbergung.	Grammatica.
Concordantia Biblica.	Morlingeri Praeambula philologica.	Flontegium Theologiae	Antonii Guevarae Hyst. log. Princip.
Rapsodia Historiarum Ernædum.	Wolffii Fransi Disput. in sct. Confess.	D. Froelich in 2 Tom.	Abrahami Ortelii The. sacris Geographias.
Marci Antonii Loccenii 2 Tom.	Calis Conscientia Coniug. Siphii ab Amama Anti. barbaras Biblias.	P. Himmler Syntagma resp. Theologicæ.	Calurnianonide Nept. rianismis M. Frederici Petri
Calvinus in Psalmos.	Gerardi Schola Rectoris	D. Virgini Disput. in Job.	De naturâ humanæ Grægorii Horstii.
Matthesii Dyrus.	Pameralii Memorab. lib. 8.	Hulfeniam Dialysis ar. logetica de corniphone fra. terna.	Jos. Buxtorffii Tyboras.
Alberti Ganstii Vanckela.	Eloubus lib. ab Anna 1500 ad ann. 1602. 2. to. rüm.	Cluberi Epitome histo. nantia Mündi.	Acta Caroli Thord. nauris.
Philadelp. Athenensis Historia.	Georgii Ganstii Hyst. ria Judaica.	Dial. in Propbetar. M. nores Comment.	Tractatus Theol. D. Francii de interpret. Scri. pturæ.
Polyenthea Dominici Nani.	Calisti opuscula.	Pontani Progymnasmat.	Amisaur de Republi.
Dausen Oprell.	Calvini consilia contra et pro Latroni.	Jos. Neue Testament Litter.	Lit. Tractatus de Jesuita.
Brontii Acta Apostolica.	D. Michaeli Diabibe in comment. Ersardi a Wettsausen.	Præp. Christianismi Apostolica Alardi.	Diversi divi-jonin auctorin Tract. Politic. Ethic. Logic. et Chrono. log.
Josephi Scaligeri Gelo. metrice Elementa.	Brochmardi Systema Theologicum in 2. Jule.	F. Helmfriderus contra Christianum	Analytis Evangelio. rüm M. Jos. Wolteri.
Corvini } Postilla,	Tarnovici in Micean	Zabarella Logica	Ethica et Politicæ Diss. tationes Jacobi Martini.
Nigrini } Postilla,	Rhau de Conciliis.	Collagium Conimbric. conse in Phys. et Ethic.	Acta Collegii Witber. gous et Jos. Buxtorffii.
Simonis Pauli Postilla	Boyl in Broub. Salom.	Justi Lipsii Militia Romana.	Fundamentum sane S. chine Chemnitzii.
Biblia Castellionis.	Bohli Opera.		

Lehekülg Andreas Sandhagenile kuulunud raamatute nimekirjast. 19. märts 1658.

Loetelus on märga Nicolaus Hunniuse raamatu „Üksikasjalik teadaanne uutest prohvetitest“ kohta: Bericht von den neuen propheten Minist. Lubec. Hamburg. et Lüneburg. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 10.

Musicalia kogu⁸³ käsikirjade hulgas annavad tunnistust sellest, et kunagine Tartu linnaorganist tegeles musitseerimisega hilisemaski elus. Maha jäi veel portree peremehest ja perenaisest.

Sandhageni tegevus ja vaated vaimulikuna

Sandhageni elukäigu põhjal otsustades ei ole kahtlust, et temagi oli – nagu oli olnud tema kiriku- ja koolimehest isa Nordhausenis – „õpetatud ja eeskuju vääriv” mees, seda eelkõige tänu haritusele ja pedagoogilisele pagasile, aga miks ka mitte teatud isikuomadustele, sh. kohusetundele (kui meenutada tema kui kooliinspektori-kandidaadi kohta rae istungil kõlanud arvamusi). Seda märkimisväärsem on, et suuremaid konflikte tuli Sandhagenil ette just oma põhitöös vaimulikuna. Neid olukordi põhjustasid kahtlused tema hälbimisest ortodokssest luterlusest, millele erinevad autorid on juba enam kui saja aasta jooksul viidanud. Viimati on väitnud Liivi Aarma: „Teda süüdistati sünkretismis ja 1651. aastal Saksimaalt Baltimaadele jõudnud roosiristlaste sekti kuulumises.”⁸⁴ Varem on mainitud Sandhageni kaasaminekut nn. visionsimiga.⁸⁵

Usuteemalise kirjanduse hulk ja mitmekesisus Sandhageni raamatukogus, kus oli nii reformatsioonisajandi teoloogide ja ortodoksse luterluse kui ka konfessioonide

lähenemist pooldavate autorite teoseid, annab tunnistust raamatute omaniku põhjalikust huvist 16.–17. sajandi teoloogia vastu.⁸⁶ Kindlasti olid Sandhageni tõekspidamised välja kujunenud juba üliõpilas- ja professoriaastail, mistõttu peaks tema vaadete lähete kohti küllap otsima asjaomaste ülikoolide, sh. *Academia Gustaviana* vaimsest atmosfäärist. Mõistagi tuleks tundma õppida ka tema akadeemilises tegevuses valminud kirjatöid,⁸⁷ analüüsides neid *Academia Gustaviana* ajaloos ja teadusliku pärandi ning Saksa luterliku teoloogilise mõtte kontekstis.⁸⁸ Siinse artikli vaateväljast jäävad need valdkonnad kõrvale ning juttu tuleb Sandhageni hoiakute avaldumisest tema Tallinna-perioodil. Seejuures saab põhjalikumalt rääkida vaid suhtumisest „visionismi”; talle omistatud sünkretistlikke vaateid, eriti aga oletatavat seost roosiristlusega on allikate nappusel võimalik puudutada vaid riivamisi.⁸⁹ Enne konkreetset „visionistliku” Sandhageni juurde siirdumist tuleb taustaks osutada mõningatele 17. sajandi luterlust iseloomustavatele, käesolevas kontekstis olulistele aspektidele, samuti selgitada visionismiks nimetatud nähtuse olemust ja levikut.

Luterlus ja visionism

Nn. Konkordiavormeli koostamine 1577. aastal ja Konkordiarraamatu ilmumine 1580. aastal tähistavad luterluse jõudmist ajajärku, mida traditsiooniliselt nimetatakse orto-

⁸³ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 9p, 12.

⁸⁴ L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, lk. 233.

⁸⁵ Vt. viide 5 ja 7.

⁸⁶ Nt. Luther, Jean Calvin, Johann Gerhard, Johannes Hülsemann, Abraham Calov, Nicolaus Hunnius, Georg Calixtus.

⁸⁷ ESTER-i andmeil on üheteistkümnest Sandhageni Tartu-trükisest Eesti raamatukogudes kolm (ülejäänud Lätis, Saksamaal ja Rootsis ja Venemaal).

⁸⁸ Tartu ülikooli 17. sajandi akadeemilise pärandi uurimine on hoogustumas: K. Kaju. Laurentius Ludenius, Professor an den Universitäten Greifswald und Dorpat (1592–1654). – Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums. Hrsg. D. Alvermann, N. Jörn, J. E. Olesen. Berlin, 2007, lk. 210–228; K. Rein. Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinilased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid (doktoritöö). Tartu, 2011; Ajalooline Ajakiri 2010, nr. 3/4: The University of Tartu in the early modern academic world. Tartu ülikool varauusaja akadeemilises maailmas; Ajalooline Ajakiri 2012, nr. 3/4: Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. On the history of religion and atheism in Estonia.

⁸⁹ L. Aarma ülal tsiteeritud väite allikaid ei õnnestunud välja selgitada.

doksse luterluse ajastuks.⁹⁰ Õige ja puhta luterlusena oli edaspidi käsitatav vaid vormelis sõnastatud usuartiklitele ja teistele Konkordiarraamatu usutunnistuskirjadele vastav õpetus. Konkordiavormeli ja -raamatuga eraldas luteri kirik end lõplikult paavstikirikust, kuid mis tähtsamgi, piiritles end selgelt teiste protestantlike liikumiste, eeskätt kalvinismi suhtes. Sarnased õpetuse n.-ö. lõpetamise ja viimistlemise püüded ilmnasid ka teiste suurte konfessioonide juures. Konfessionaalse õpetuse õigsusest sai 17. sajandil teoloogia jaoks tähtsaim küsimus, teoloogia peaaineteks poleemika ja dogmaatika. Luterluse ametlikuks usuks tunnistanud ühiskonnas said Piibli kõrval Konkordiavormel ja -raamat teisteks autoriteetideks, mille põhjal otsustati õpetuse ja kirjasõna usulise puhtuse üle ning millest pidid juhinduma teoloogia, jutlus ja katekismuseõpetus. Kuna alamate usuline homogeensus oli kogukonna stabiilsuse tõhus tagatis, valvasid usu ja õpetuse puhtana püsimise üle ühes kirikuga ka ilmalikud valitsejad kui „kristlikud isandad“.

Luteri kiriku keskendumine usu õpetuslikele ja teoreetilistele aspektidele süvendas aga lõhet kiriku ja „elavast ristiusust“ huvitatud rahva vahel, kellele teoloogide diskussioonid jäid kaugeks ja arusaamatuks. Kui Konkordiarraamatu ilmumine tähistas õpetuse õigeaks reformimist, siis edaspidi tõusis üha enam esile küsimus (uskliku) elu õigsusest, elu reformimise vajadusest. 16.–17. sajandi vahetuseks kujunenud olukord (n.-ö. luterliku vagaduse kriis) kutsus üha enam esile kriitikat institutsionaalse kiriku suhtes ja ajendas koostama mitmesuguseid kiriku

ümberkorraldamise ja individuaalse usu tugevdamise programme. Uute vagadusevormide otsinguil olid eeskujuks varakristlikud ideaalid, keskaegne müstika ja spiritualism. Arvukad vagaduse kontseptsioonid nägid ette puhtale õpetusele ja teoreetilistele teadmiste keskendumise asemel pühendumist kristlikule elule. See pidi suunama uskliku rohkem iseendasse ja tagama talle ametlikust kirikust ja ümbritsevast maailmast sõltumatu suhte jumalaga. Sedalaadi üleskutsed langesid eriti soodsale pinnale 16. sajandi keskel alanud kliima jahenemisest (nn. väikesest jääajast) tingitud elutingimuste üldise halvenemise olukorras ja Kolmekümneaastase sõja rasketel aastatel, mil inimesed olid alati vastu võtma uusi viise ja vahendeid eluliste ja hingeliste probleemidega toimetulekuks. Vaimset kosutust ei loodetud mitte niivõrd kirikust kui hinge- ja mõttekaaslaste kitsamast ringist.

„Uue vagaduse“ otsingud väljaspool kirikut viisid arvukate teosofiiliste, müstiliste ja spiritualistlike usuvoolude tekkimiseni ning harduskirjanduse laia levikuni, millest raskestel aegadel hädas olijad ja hingeõnnistusest hoolivad inimesed said trööst ja tuge. Erakordse populaarsuse omandas 17. sajandil (ja 18. sajandilgi) Põhja-Saksa vaimuliku Johann Arndti aastail 1605–1610 ilmunud raamatud „Tõelisest kristlusest“⁹¹, milles esitatud vagaduse programm vallandas akadeemilised diskussioonid paljudes Saksa ülikoolides. Ka ortodoksse luterluse teoreetikud pidasid kiriku ja usu reformimist vajalikuks, kuid seda mitte uute autoriteetide – nagu Arndt – vaimus, vaid ikka Lutheri egiidi all. Nii nagu oli Lutherit vaja olnud õpetuse uuendamiseks,

⁹⁰ Konkordiavormelile (*Formulae concordiae*) kirjutas 1577. aastal alla 51 Põhja-Saksa ilmalikku valitsejat, 35 linna esindajat ja enam kui 8000 vaimulikku. Konkordiarraamatu usutunnistuskirjad on Nikaia, apostlik ja Athanasiusi usutunnistus, Augsburgi usutunnistus ja Melancthoni apoloogia sellele, Schmalkaldia artiklid, Konkordiavormel, Lutheri suur ja väike katekismus. Vt. nt. B. Hägglund. *Geschichte der Theologie: ein Abriß*. München, 1990, lk. 215–219. Ajastu kohta üldiselt vt. nt. J. Wallmann. *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. 2006, lk. 91–103; E. Koch. *Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675)*. Leipzig, 2000, lk. 211–258; H.-J. Schoeps. *Deutsche Geistesgeschichte der Neuzeit*. Bd. II. *Das Zeitalter des Barock*. Mainz, 1978; B. Hägglund. *Geschichte der Theologie*, lk. 215–251.

⁹¹ *Vom wahren Christentum*. Frankfurt, 1605; *Vier Bücher vom wahren Christentum*. Magdeburg, 1610. Vt. *Geschichte des Pietismus*. Bd. 1. *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*. Hrsg. von M. Brecht. Göttingen, 1993, lk. 130–151.

nii pidi ta nüüd olema abiks elu reformimisel.⁹²

Üheks luterluse nn. vagaduskriisi ajal levinud nähtuseks oli ka visionism ehk „uus prohvetlus”.⁹³ „Uued prohvetid” – nii nimetati neid kaasajal vastukaaluks „vanadele”, s. t. Vana Testamendi prohvetitele – olid enamasti lihtsat päritolu ilmalikud mehed või naised, käsitöölised, talupojad, kooliõpetajad, köstrid jm. alamad vaimulikud. Väidetavalt said nad jumala lähetatud inglilt nägemusi (visioone), mis käskisid kutsuda patustavaid inimesi üles kahetsusele ja meeleparandusele. Sõnumi mittejärgimine pidi kaela tooma jumala karistuse – nälja, katku, sõja või muud hädad. Suuremad patud, mille eest ilmutustes hoiatati, olid upsakus, edevus (sagedasti rõivastuse ja ehetega seotud), liiakasuvõtmine, ihnsus, liiderdamine jms. Iseenesest ei olnud taolistes nägemustes midagi uut. Kui katoliku kultuuris saadi sarnaseid ilmutusi pühakutelt, siis luterluse teoloogilistes raamides asendusid pühakud inglitega. Prohvetluse elujõu kasvu alates 16. sajandi lõpust on samuti seletatud luterluse kriisiga ja uue vagadusajaloolise ajastu algusega. Eriti laia kõlapinna leidsid prohvetid Kolmekümneaastase sõja ajal Põhja-Saksamaal

ja Läänemere ümbruses, sh. Skandinaavias.

Visioone kuulutati suuliselt ja levitati trükitud lendlehtedena. Luteri kirikule prohvetid end reeglina ei vastandanud ning osa neist püüdis oma nägemusi levitada kirikuõpetajate abil. Kirik omakorda sallis prohveteid seni, kuni nende kuulutus ei läinud vastuollu ortodoksse luterliku õpetuse ja Piibliga. See kriteerium võimaldas mõistagi tõlgendusi ja nii seletasid kirjakohti oma kasuks nii nägemuste nägijad kui ka nende oponendid. Prohvetlus ajendas rohkesti teoloogilisi dispuute ning trükitud traktaate, teoloogide hulgas oli nii prohvetite kaitsjaid kui ka selle järjekindlaid ründajaid. Mõistva suhtumise poolest uutesse prohvetitesse sai eriti tuntuks Põhja-Saksamaa üks juhtivaid kirikumehi, Rootsi sõjaväevaimulike superintendent (1630. aastast) ja Gustav II Adolphi pihhiisa, hilisem Stettini ja Ida-Pommeri kindralsuperintendent (1632. aastast) Jacob Fabricius. Fabricius lasi trükkida prohvetite nägemusi ning kirjutas visionismist mitu raamatut.⁹⁴ Fabriciuse hoiaku peamine alus oli seisukoht, et tuleb eristada jumalikku ja mittejumalikku päritolu visioone ning sellele vastavalt neid respektierida või mitte.⁹⁵ Uute prohvetite vastased leidsid aga, et pärast vanatestament-

⁹² „Vagaduskriisi”, uute vagadusliikumiste ja kirikureformi mõtete kohta vt. nt. Geschichte des Pietismus, lk. 113–240; J. Lehmann. Europäisches Christentum im Zeichen der Krise. – Im Zeichen der Krise. Religiosität im Europa des 17. Jahrhunderts. Hrsg. H. Lehmann, A.-C. Trepp. Göttingen, 1999, lk. 9–11; J. Wallmann. Kirchengeschichte Deutschlands, lk. 100–103; H.-J. Schoeps. Deutsche Geistesgeschichte, lk. 63–65; U. Sträter. Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts. Beiträge zur historischen Theologie, 91. Hrsg. J. Wallmann. Tübingen, 1995, lk. 34–42; A. Vösa. Johann Georg Gichtel. Teosoofilise idee kandja varauusaegses Euroopas. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 10). Tartu, 2006, lk. 33–39.

⁹³ Nn. uut prohvetlust on põhjalikult uurinud Jürgen Beyer, kelle töödele siinne tutvustus toetub: Lutherische Propheten in Deutschland und Skandinavien im 16. und 17. Jahrhundert. Entstehung und Ausbreitung eines Kulturmusters zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit. – Europa in Scandinavia. Kulturelle und soziale Dialoge in der frühen Neuzeit. Hrsg. R. Bohn. Frankfurt, 1995, lk. 35–55; Lutheran Popular Prophets in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. The Performance of Untrained Speakers. – Arv, Nordic Yearbook of Folklore 1995. Jg. 51, lk. 63–88; A Lübeck Prophet in Local and Lutheran Context. – Popular Religion in Germany and Central Europe, 1400–1800. Eds. B. Scribner, T. Johnson. Basingstoke, London, 1996, lk. 166–182, 264–272; Lutheran lay prophets (c. 1550–1700). University of Cambridge, Faculty of History (Dissertation). Cambridge, 2000; A Lübeck Prophet in Local and Lutheran Context. – World Christianity. Critical concepts in religious studies. Ed. Elisabeth Koepping. London, New York, 2011, lk. 409–422.

⁹⁴ Nt. „*Probatio Visionum*, Das ist: Christliches / in Gottes Wort vnnd bewährten Schrifften reiner Theologen wolgegründetes Bedencken Von Gesichtern [– – –] 1642 (esimene trükk 1634); *Invicta Visionum Probatio*, Das ist: Wollbefästigte Wiederlegung der nichtigen Scheingründe [– – –]. Stettin, 1646. Fabriciuse ja tema suhtumise kohta visioonidesse vt. J. Strom. Jacob Fabricius, Friedrich Breckling und die Debatte um Visionen. – Der radikale Pietismus: Perspektiven der Forschung. Hrsg. W. Breul, M. Meier, L. Vogel. Göttingen, 2010, lk. 249–269.

⁹⁵ J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 249–250, 256–260.

likke prohvetid ei saa enam olla uusi tõelisi ettekuulutajaid. Kõik inimkonnale oluline olevat Piiblis juba kirjas, mistõttu ei olevat tarvis midagi „juurde leiutada”; Piibli tõlgendamise jäägu aga vaid vaimulike õiguseks.

Visionismi vastu astus jõuliselt Lübecki vaimulikkond, seda eriti ortodoksse luterluse keskuse staatusega Wittenbergi ülikooli endise teoloogiaprofessori ja ortodoksse luterluse autoriteedi, Nicolaus Hunniuse superintendantuuri ajal (1624–1643). Laiemalt tuntuks said Hunniuse poolt Lübecki, Hamburgi ja Lüneburgi vaimulike nimel avaldatud raamat „Üksikasjalik teadaanne uutest prohvetitest”⁹⁶ ja Lübecki Maria kiriku pastori Jacob Stolterfothi käsitlused visioonide olemusest.⁹⁷ Luterlike vaimulike suhtumist prohvetitesse mõjutas visioonide väidetavalt vaieldava usulise puhtuse kõrval ka asjaolu, et nende sõnumid kritiseerisid sageli ordinaarseid vaimulikke,⁹⁸ samuti kartus, et visioonide jumaliku päritolu tunnustamine kahandab kirikuõpetajate autoriteeti.⁹⁹ Samas on huvipakkuv ja kõnekas asjaolu, et näiteks Fabriciusest, keda ortodokssed luterlased visioonide-sõbralikkuse tõttu ägedalt ründasid, pidasid noodsamad tema vastased ometi lugu.¹⁰⁰

Lihtrahva hulgas oli visioonidel üpris lai

kõlapind. Prohvetid pidasid eriti oluliseks veenda oma sõnumite jumalikus päritolus ja tõsiduses ilmalikke valitsejaid, kelle võimuses oli korraldada suuri avalikke kahetsustoiminguid. Ilmalikud isandad jäid visioonide suhtes aga enamasti pigem leigeks ning püüdsid prohvetid kui tulitekitajaid üldiselt vältida.¹⁰¹ Selle Saksa luterlikel aladel valdava suhtumise kõrval torkab aga silma Rootsi võimukandjate tolerantus prohvetluse suhtes, mis ilmnes näiteks ka mainitud Jacob Fabriciuse määramises Rootsi Ida-Pommeri alade kõrgeimaks vaimulikuks. Iseäranis tähelepanuväärne oli ühe tuntud „uue prohveti”, Johannes Warneri karjäär Rootsi sõjaväe „väliprohvetina” 1630.–1650. aastatel.¹⁰² Visioone võtsid tõsiselt nii mõnedki vaimuajaloo suurkujud jt. tuntud isikud, näiteks filosoof ja pedagoog Johan Amos Comenius (Jan Amos Komenský),¹⁰³ Rootsi riigimarssal Karl Karlsson Gyllenhielm.¹⁰⁴

Laurentius Matthæi ja tema prohvetid

Eestis näib tuntuim uue prohvetluse „maaletooja” olnud Laurentius Matthæi nimeline isik. Matthæi levitas peamiselt ühe prohveti, Georg Reichardi nägemusi.¹⁰⁵ Endine tina-

⁹⁶ Außführlicher Bericht Von Der Newen Propheten, (die sich Erleuchtete, Gottesgelehrte vnd Theosophos nennen) Religion, Lehr vnnnd Glauben [— —] Gestellet durch Das Predigtamt [— —] zu Lübeck, Hamburg, vnd Lüneburg. Lübeck, 1634. Hunniuse kohta vt. nt. W.-D. Hauschild. Kirchengeschichte Lübecks. Lübeck, 1981, lk. 301–302; L. Heller. Nikolaus Hunnius. Sein Leben und Wirken. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des siebzehnten Jahrhunderts [— —]. Lübeck, 1843. J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 254.

⁹⁷ Nt. Consideratio Visionum Apologetica, Das ist: Schrifftmaessiges Bedencken, Was von Gesichtern heutiges Tages zu halten sey: Aus Liebe der Wahrheit, vnd den Einfaltigen zur Nachrichtung, abgefasset, vnd fuer etlichen Jahren ans Licht gegeben. [— —] Durch M. Jacobum Stolterfoth. Lübeck, 1645.

⁹⁸ Vt. nt. J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 253.

⁹⁹ J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 262; J. Beyer. Lutheran lay prophets, lk. 121. Teoloogiliste debattide kohta prohvetite üle samas, lk. 167–176.

¹⁰⁰ J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 255–256.

¹⁰¹ Vt. nt. J. Beyer. Georg Reichard und Laurentius Matthæi: Schulmeister, Küster, Verfasser, Buchhändler und Verleger im letzten Jahrzehnt des Dreißigjährigen Krieges. – Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900. Vergleichende Perspektiven – Perspectives comparées – Perspettive comparate. Hrg. A. Messerli, R. Chartier. Basel, 2000, lk. 313.

¹⁰² Vt. tema kohta allpool.

¹⁰³ Vt. nt. J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 251; J. Beyer. Lutheran lay prophets, lk. 136; E. Koch. Das konessionelle Zeitalter, lk.337–339.

¹⁰⁴ J. Beyer. Georg Reichard, lk. 327.

¹⁰⁵ Dresdeni kandist pärit Reichard oli Kolmekümneaastases sõjas oma varanduse kaotanud ning tegutses hiljem koolmeistri ja köstrina Leipzigi lähedal ja Magdeburgi piirkonnas. Enamiku oma ilmutustest olevat ta saanud 1635.–1637. aastal, kuni 1647. aastani olevat tal olnud ühtekokku rohkem kui 700 visiooni. Umbes pool neist ilmus aastail 1637–1647 erinevates linnades trükkis. J. Beyer. Georg Reichard, lk. 300–310.

kaevanduse omanik, hiljem kooliõpetajana tegutsenud Reichard olevat erinevate ilmutuste kõrval saanud inglitelt sõnumeid eraldi just linnade jaoks. Niisugustes nägemustes sai Reichard vaimudelt käsu anda linnaraadidele teada nende kogukonda üleüldise kombelõtvuse ja patuelu pärast ähvardavast jumala karistusest, aga ühtlasi ka võimalusest patukahetsuse ja meeleparanduse korral karistust vältida. Näiteks kuulutas üks Reichardi visioonidest Wittenbergi linna kohta järgmist:

„Kolmapäeval pärast suvistepühi anti mulle, G[eorg] R[eichardile] Issanda Vaimu poolt nägemus suurest vihamärgist Wittenbergi linna kohal. Sest ma nägin suurt kahe teraga lahingumõõka õhus hõljuvat, mis muudkui raius ja raius. Kui see [mõök] mõnda aega juba nõnda liikumas oli, tuli taevapilvedest lennates üks ilus mehesuurune ja -kujuline ingel kohale, haaras oma parema käega mõõgaterast, hoidis seda kindlalt kinni, ning õige varsti pärast seda kadus ühes mõõgaga. Ja Issanda Vaim käskis mind härraseid Wittenbergis tõsiselt manitseda, et nad peavad pattu kahetsema ning jumalakartmatu ja epikuurliku elu ja olemise lõpetama, muidu langeb nende peale Jumala kättemaksumõök, ja seal oli veel kõiksuguseid manitsusi, mida kõike ei ole siin vaja ära trükida.”¹⁰⁶

Reichard orienteerus spiritualistlikult meelestatud vaimulikele, oodates neilt suurte ühispalvuste korraldamist, mida tema ja teisedki prohvetid pidasid karistuste ärahoidmiseks eriti tõhusaks abinõuks.

Laurentius Matthæi oli Reichardi jänger ja „kopist” e. visioonide üleskirjutaja, kes kirjastas neid ja levitas trükitud visioone Põhja-Saksamaal ja Läänemere ümbruse luterlikes maades, neid kas müües või tasuta jagades. Tal õnnestus pääseda isiklikult mitte üksnes paljude linnade raadide jutule, vaid koguni Rootsi valitsuse liikmeteni (nt. riigikantsler Axel Oxenstierna ja riigiamiral Karl Karlsson Gyllenhielmini). Reichardi nägemuste kõrval levitas Matthæi ka Meißenist pärit talupoja Johannes Warneri¹⁰⁷ omi, kes Rootsi sõjaväega 1630. aastate algusest ametliku väliprohvetina Kolmekümneaastase sõja ajal kaasa rännates sündmusi ette kuulutas. Warneri soosija oli ülalnimetatud Stettini kindralsuperintendent Jacob Fabricius, kes aitas tema visioone trükki toimetada. Fabricius toetas ka Reichardi. Reichardi ja Warneri nägemused ja Matthæi tegevus nende propageerijana oli 1639. aastal Põhja-Saksamaa linnades põhjustanud suurt ärevust.¹⁰⁸ Just Warneri visioonid ajendasid Fabriciust ja Lübecki vaimulikku Jacob Stolterfothi 1640. aastatel pikkadeks teoloogilisteks vaidlusteks prohvetluse üle.¹⁰⁹

1640. aastal ilmus Matthæi Liivimaale. 1641. aasta jaanuaris Tartus viibides vähe-malt ühel korral ka vahetult rae ette lubatud, annetas ta raehärradele Reichardi visioone ja Johannes Warneri ettekuulutusi, kum-mastki kuus eksemplari.¹¹⁰ Tartu vaimulike ja ülikooli teoloogidega ei näi ta sel korral olevat kokku puutunud.¹¹¹ Kirjas Tartu

¹⁰⁶ Visio XLVII. – Georgius Reichart. Dritter Theil Etzlicher sehr Nachdencklicher Visionen Vnd Offenbahrungen [– – –]. [o. O.] 1640.

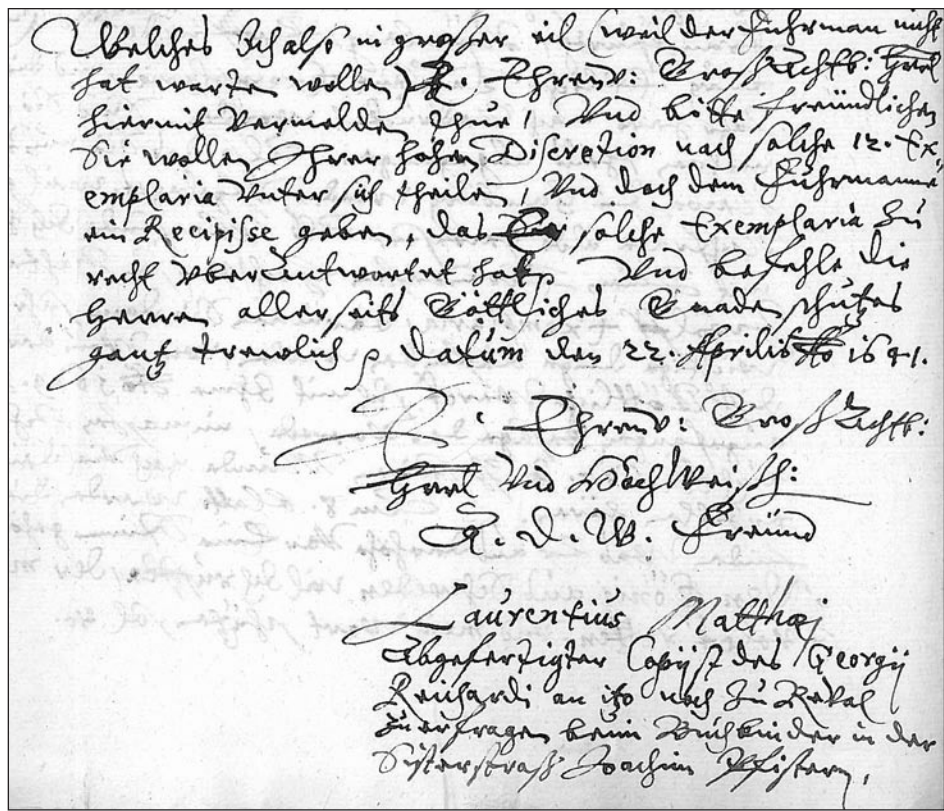
¹⁰⁷ Oieti küll „Werner”; Warneriks nimetas ta end ilmselt viitega oma missioonile „hoiatajana”. J. Beyer. Lutheran lay prophets, lk. 145.

¹⁰⁸ Suur poleemika oli Lübeckis, Stettinis ja Hamburgis. C. H. Starck. Lubeca Lutheran-Evangelica, das ist [– – –] Lübeckischer Kirchen-Historie Erster Band (Teil 1–5); Bd. 2–3 (käsikiri). Hamburg 1724 (Lübecki linnaarhiivi raamatukogu, 09.1, LX 25), lk. 845–850; J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 252–255.

¹⁰⁹ Warneri ja tema vahekorra kohta Fabriciusega, samuti poleemika kohta visioonide väärtuse üle vt. J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 249–258; J. Beyer. Werner, Johann. – Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. Bd. 33. Herzberg, 2012; J. Beyer. Lutheran lay prophets, lk. 142–152.

¹¹⁰ Matthæi kirjast Tartu raele 20. jaanuaril 1641. EAA, f. 995, n. 2, s. 2257, l. 1–2. Reichardi ja Warneri visioonide kõrval sai raad veel 6 eksemplari „Pastor J. Vilitzi poolt trükkida lastud Quedlinburgi kloostris abtissi 3 ilusat patukahetsusjutlust”. Tõenäoliselt oli tegu väljaandega J. Vilitz. Regale Sacerdotium, Das ist: Die hochnötige und zugleich anmütige heilsame Lehre, Von dem Geist- und Königlichem Priesterthumb. Quedlinburg, 1639.

¹¹¹ F. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher, Th. 3. Riga, 1781, lk. 143.

Ubaligeb Befehl ni gungbar wil (wail der Personam nuff
 sat warde vollen) Rector: Georg Reichard: Gunt
 Linnel Kaymalen Jura! Und bitten freundlich
 die vollen Jene Jagen Discretion nach solich 12. Ex-
 emplaria vuter / als Jhilo, und das dem Personam
 ein Recipisse geben, das die solich Exemplaria zu
 nuff vaterantwortet Jagen Und befolle die
 hanna allen / als Bittlichkeits Canada / Jhilo
 gangt vaterlich / Datum des 22. Aprilis 1641.

Rector: Georg Reichard:
 Gunt und Bittlichkeits J:
 A. D. W. Jura

Laurentius Matthaei
 Abgesandter Copist des Georgij
 Reichard an die vollen J. Rector
 Jura Jagen, dann Bittlichkeits in der
 vaterlichkeits Jura Jagen

Laurentius Matthæi kiri Tartu raele. 22. aprill 1641. Kirja all seisab: „Laurentius Matthæi, Georg Reichardi volitatud kopist, praegu veel kättesaadav Tallinnas Laial tänaval, raamatukõitja Joachim Pfisteri juures”. 22. aprill 1641. EAA, f. 995, n. 1, s. 2258.

raele selgitas ta, et Reichardi jumalike inglite vaimu poolt saadud visioonid on talle ette näidanud paljude külade ja linnade hävin-
 gut Pommeris, Mecklenburgis, Tüüringis ja mujal, mis kõik jumala karistusena inimeste suurte pattude pärast oli sündinud. Üle 40 Reichardi visiooni linnade kohta olevat juba täide läinud ning veel 70 linna jaoks (nende hulgas nii mõnedki „heal järjel ja suured kaubandus- ja mereäärsed linnad”) seisvat visiooni täitumine veel ees. Matthæi manitses tartlasi Reichardi ennustustesse tõsiselt suhtuma, sest Piibli järgi (Jr 28:9) tõestab prohveti tõelisust just tema ettekuulutuste tõekssaamine.¹¹²

Matthæi Tallinnas

1641. aasta kevadel jõudis Matthæi ka Tallinna. Saksa luterlike linnade ja vürstiriiki-
 dega võrreldes oli Tallinn 17. sajandil, kui see jäi pikaks ajaks sõdadest puutumata, luterluse seisukohalt rahulik paik, kus leidsid varju mitmel pool mujal usulistel põhjustel tagakiusatud usukaaslasedki.¹¹³ Nii nagu enamik luterlikke kirikuseadusi, tunnustas ka 17. sajandi algul kirja pandud Tallinna kirikukord ainuõigeks õpetuslikuks normiks Konkordiaaraamatu usutunnistuskirjades sisalduva õpetuse.¹¹⁴ Katoliiklus ei olnud 17. sajandiks Tallinnas enam aktuaalne ning luterluse tähtsaim rivaal,

¹¹² Matthæi kiri Tartu raele 20. jaanuaril 1641. EAA, f. 995, n. 2, s. 2257.

¹¹³ Vt. nt. TLA, f. 230, n. 1, s. Bq 3: Tallinna raele saabunud palvekirjad poliitilistel asjaoludel ja usulise tagakiusamise tõttu ametist ja kodumaalt pagened jutlustajate (1596–1692).

¹¹⁴ Tallinna kirikukord [1608]. TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 115, l. 4.

kalvinism, ei olnud siin kunagi kanda kinnitanud.¹¹⁵ Samal ajal kui ümbritsevat luterlikku maailma pingestasid sisemised teoloogilised vastasseisud ja mitmesugused usuvooulud, olid Tallinnas esil vaimulike palgapretensioonid jm. kirikuala rahastamise küsimused, Rootsi riigivõimu ja Tallinna rae vastuolud linna kirikliku alluvuse ning rae ja vaimulike rivaliteet ühiskondliku positsiooni pärast. Kuid ka Tallinnas oli Johann Arndti „Tõelise kristluse” austajaid¹¹⁶ ning usu puhtuse ja ortodoksse luterluse autoriteedi küsimused kerkisid aegajalt esile siingi, nagu juhtus ka 1640. aastatel seoses uue prohvetlusega.¹¹⁷

Matthæi viibimist Tallinnas 1641. aasta aprillis tõendab tema teine Tartu raele lähetatud kiri, mille all seisab: „Laurentius Matthæi, Georg Reichardi volitatud kopist, praegu veel kättesaadav Tallinnas, Laial tänaval raamatuköitja Joachim Pfisteri juures.” Samas kirjas ütles Matthæi end olevat just vastu võtnud talle laevaga Lübeckist saadetud 100 eksemplari Johannes Warneri raamatut „Beschreibung etzlicher Visionen”. Neist 12 eksemplari saatis ta Tartusse, et rachärrad need omavahel ära jaotaks.¹¹⁸ Matthæi võimalikest kohtumistest linnavõimudega või vaimulikega tema 1641.

aastal Tallinnas viibides teateid ei ole, kuid arvestades ta tegutsemist Tartus ja järjekindlust kõikjal mujal, on üpris tõenäoline, et ta püüdis trükiseid ka Tallinnas levitada ning rae jutule saada. Peale Johann Pfisteri nimelise raamatuköitja, kelle juures Matthæi Tallinnas olles peatus, kuulusid tema tutvusringkonda linnas veel Andreas Detri nimeline isik ning arst ja apteeker, Georg Reichardi kodukandist pärit Theodor Olitzschius.¹¹⁹ Kas ja millist laiemat vastukaja said Matthæi ja tema vahendatavad visioonid 1641. aastal Tallinnas, ei ole teada.

Aastail 1641–1645 liikus Matthæi Rootsis, Saksamaal, Liivimaal ja Kuramaal. Tallinna saabus ta uuesti 1645. aasta lõpul apteeker Olitzschius kutsel, kes talle ja ta perele mitmeks kuuks peavarju pakkus. Nüüd oli Matthæil levitamiseks kaasas Reichardi visioonide viies osa (ilmselt selle esimene, 1645. aastal Riias trükitud väljaanne), mille ettekuulutused olid adresseeritud bürgermeistritele, rachärradele, kohtunikele jt. Hamburgis, Bremenis, Lübeckis, Lüneburgis, Stades, Magdeburgis, Danzigis, Königsbergis, Leipzgis, Dessaus ja Kölnis. Ohustatud linnade hulgas oli nimetatud ka „mere ääres paiknevaid linnu Liivimaal”.¹²⁰ Matthæi olevat visioone

¹¹⁵ Kroonik Balthasar Russow teatab, et 1573. aastal tulid Rootsist Tallinna Šoti sõjamehed, kes tõid kaasa oma kalvinistlikud jutlustajad. Russow nimetas taeva kingituseks, et šotlased saksa keelt ei osanud, sest muidu oleks see ketserlus võib-olla ka teisi inimesi nakatanud. B. Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt* [– – –]. [Barth], 1584. Faksmileausgabe: Hannover-Döhren, 1967, lk. 100.

¹¹⁶ Arndtiga isiklikult tuttava Johannes Knopiuse (Niguliste õpetaja) kirjast Arndtile on järeldatud, et Tallinnas võis 17. sajandi esimesel poolel olla elav Arndti järgijate liikumine. Teisal on seda kindlate teadete puudusel peetud siiski vähe tõenäoliseks. Arndti austajad olid küll tollal Tallinnas viibivad Gabriel Oxenstierna ja Jacob De la Gardie. M. Repo. *Astrologische Alchemie als Vorbild der Neuen Geburt bei Johann Arndt. Ein Beitrag zu den frühesten Einflüssen Arndts im Schwedischen Königreich.* – Johann Arndt – Rezeption und Reaktion im Nordisch-Baltischen Raum. Hrsg. A. Jarlert. Lund, 1999, lk. 57–83, siin lk. 77–78.

¹¹⁷ Visionismi Tallinnas ja sellega seoses Sandhageni tegevust olen varem vaadelnud artiklis „Visionismus” in Tallinn (Reval) in den 1640-er–1650-er Jahren. Ein Beitrag zum Geistesleben Tallinns in der Frühen Neuzeit. – Von Kotzebue bis Fleming. Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum. Hrsg. M. Tärvas, H. F. Marten, M. Saagpakk jt. Würzburg, 2012, lk. 135–158.

¹¹⁸ Matthæi kiri Tartu raele 22. aprillil 1641. EAA, f. 995, n. 2, s. 2258.

¹¹⁹ Olitzschius (ka: Orlicius) tuli 1638 Saksamaalt Tallinna, pole võimatu, et usuliste hoiakute tõttu pagendatuna. Oli apteeker Narvas, tuli 1640 rae kutsel uuesti Tallinna, kus ta ametlik staatus oli „Medicus extraordinarius”. J. W. Dehio. *Berichtigungen und Nachträge zu den Mittheilungen über die Medicinalverhältnisse Alt-Revals.* – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. 1887–94. Bd. 4, lk. 439–449, siin lk. 440–441; I. Brennsohn. *Die Aerzte Estlands.* Riga, 1922, lk. 289. Olitzschius ja Detri ning nende suhete kohta Reichardiga vt. J. Beyer. Georg Reichard, lk. 315–317, 324.

¹²⁰ G. Reichardt. *Fünffter Theil. Etzlicher Wahrhaftiger, Wunderlicher vnd sehr hoher Nachdencklicher Visionen* [– – –] Gedruckt zur Warnungsbürg in Deutschland Bey Christian Gutfreund Im Jahr [– – –] 1645. „Warnungsbürg” ilmumiskohana on fiktiivne, tegelikult ilmus Nordhausenis – seega Sandhageni kodulinna. J. Beyer. Georg Reichard, lk. 318, 321–322.

tutvumiseks andnud ühele raehärrale, ühele aadlikule ja ühe eksemplari ka Toompeal resideeruvale Eestimaa asehaldurile.¹²¹

Olitzschuise juures kohtas Matthæi ka apteekri head tuttavat, Toomkiriku pastorit ja Eestimaa provintsiaalkonsistooriumi liiget Abraham Wincklerit. Too olevat Matthæiga korduvalt sõbralikult ja pikalt visioonide üle arutlenud. Kuid olles tutvunud asehalduri palvel visioonidega vahetult ja põhjalikult, leidis Winckler nad „sedavõrd absurdsed“ olevat, et pidi oma ameti sunnil avalikult nende vastu astuma. 1645. aasta advendiajal pidas Winckler mitu Matthæid ja visioone paljastavat jutlust, säästmata hukkamõistust ka apteeker Olitzschuist. Pastor olevat neid kantslist avalikult nimetanud ketseriteks, kes tuleks „kuradile üle anda, kuna nad tahtnud õnds Lutheri õpetust välja juurida, pühakirja moonutada, uut ketserlust juurutada, evangeeliumi ümber teha, vaimulikke, kooliõpetajaid ja ilmalikke isandaid kõrvale tõrjuda ja usuartiklid tühistada“. Winckler kutsus raadi üles „selliseid inimesi linnast ja maalt välja kihutama“. Matthæi ja Olitzschius ründasid seepeale omakorda Wincklerit ning algsest sõbralikust vahekorra hoolimata puhkes meeste vahel suur riid.¹²² Konflikt kulmineerus 1646. aasta aprillis, kui selle peapõhjustaja Matthæi oli Tallinnast juba lahkunud ja Eestimaa konsistooriumil jäi üle klaarida vahekordi vaid tema sõbra Olitzschuisega. Konsistoorium kaebas Olitzschuise peale Tallinna raele (all-linnas tegutsev apteeker kuulus rae jurisdiktsiooni alla). Peale mõttekaasluse Matthæiga pandi talle süüks Reichardi visioonide trükkimise rahastamist

ja Matthæi Tallinnast põgenemisele kaasaaitamist. Apteeker ühtki süüd omaks ei võtnud, öeldes end olevat Matthæile elupaika vaid heast südamest pakkunud.¹²³

Soovides tüli rahumeelselt lahendada, ei kiirustanud raad otsuste tegemisega, hoolimata provintsiaalkonsistooriumi pidevast survest, muu hulgas ähvardusest rae tegevusetuse pärast Stockholmi kaevata.¹²⁴ Kodurahu säilitamise soovi kõrval oli rae taktikal ka sügavam tagapõhi. Nimelt püsis terve 17. sajandi jooksul aktuaalne Tallinna kirikliku iseseisvuse kaotamine ja linna kirikuvalitsuse allutamine provintsiaalkonsistooriumile. Seetõttu oli Tallinna seisukohalt tähtis keskviimule näidata, et linna kiriku elu sujub rae juhtimisel probleemideta.¹²⁵ Ka kubermanguvalitsus, kust provintsiaalkonsistoorium samuti tuge otsis, pigem hoidus konkreetsetest samudest. Asehaldur osutas hoopis, et „selles asjas peaks ettevaatlikult toimima ja mitte liiga palju ega ka liiga vähe tegema, kuna visionistidel küllalt palju poolehoidjaid olevat, seda nii Riias kui riigis [s. t. Rootsis]“.¹²⁶ Niisuguse ettevaatlikkuse tagamaa näib seega olevat Rootsi võimude toleaeagne tolerantne, isegi soosiv suhtumine prohvetlusse (vt. ka ülal Fabriciuse ja Warneri kohta). Apteeker tuligi konfliktist lõpuks puutumatuult välja ning lahkus Tallinnast Saksamaale, saades raelt kaasa soodsa iseloomustusegi.

Sandhagen ja visionism

1646. aasta aprillis loeti Georg Reichardi visioone ette ka Tallinna linnakonsistooriumi istungil, misjärel otsustati need tingimusteta

¹²¹ J. Beyer. Georg Reichard, lk. 314–315, 317; Olitzschuise tunnistus (väljavõte raeprotokollist). 29. aprill 1646. TLA, f. 230, n. 1, s. BL 19, l. 130–130p.

¹²² Väljavõte Tallinna rae 29. aprilli 1646 protokollist. TLA, f. 230, n. 1, s. BL 19, l. 130p–132p; samas, s. Bg 1, l. 105; kuninglik fiskaal Cornelius Murrer Tallinna raele 24. aprillil 1646. Vt. ka J. Beyer. Georg Reichard, lk. 317 ja J. W. Dehio. Berichtigungen und Nachträge, 441–442.

¹²³ Eestimaa konsistooriumi protokoll, 14. aprill 1646. EAA, f. 1187, n. 2, s. 1, l. 55; raeprotokoll, 24. aprill 1646. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 58, l. 73p; samas, s. Bg 1, l. 105p–106; vt. ka J. W. Dehio. Berichtigungen und Nachträge, lk. 441–442; Winckleri kaebus Olitzschuise vastu. 3. aprill 1646. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 1, l. 247.

¹²⁴ Eestimaa konsistooriumi protokoll. 5. mai 1646. EAA, f. 1187, n. 2, s. 1, l. 63.

¹²⁵ Veel 1663. aastal osutas raad sellele, et Sandhageniga tuldi toime ilma riigivõimu abita. Raad kuningale 6. novembril 1663 (kontsept). TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 156, l. 74p–78, siin l. 77–77p.

¹²⁶ Eestimaa konsistooriumi protokoll 14. ja 23. aprillist 1646. EAA, f. 1187, n. 2, s. 1, l. 55p, 56p; J. W. Dehio. Berichtigungen und Nachträge, lk. 442.

hukka mõista. Linna kirikuõpetajaid kohustati linnarahvast visioonide eest kantslist avalikult hoiatama. Kuid linna- ja provintsiaalkonsistooriumi vastuabinõudele vaatamata tuli tõdeda, et visionistid on maalt ka Tallinna imbinud ja siin kaasatundjaid võitnud,¹²⁷ ja et prohvetlus on linnavaimulikud mitmeks leeriks lõhestanud, nii et nad ägedalt üksteise vastu jutlustavat. Tõepoolest, 24. aprillil 1646 kõneldi Eestimaa konsistooriumi istungil linnavaimulike vahel nägemuste pärast puhkenud riiust:

„[– – –], sel nädalal puhkes linnavaimulike hulgas murettekitav tüli, kuna magister Höwel[n] [Sandhageni kolleeg Olevistes – L. K.] eelmisel pühapäeval ja magister Specht¹²⁸ eelmisel teisipäeval innukalt visionistide ja nende patroonide vastu jutlustasid, härra Sandhagen aga eelmisel kolmapäeval avalikus jutluses neile vastu astus ja visioone kaitses; [– – –] sellest ajendatuna kutsusid raad ja vaimulikud kokku konsistooriumi, et Sandhagenilt aru pärida, [– – –] talle anti tõsiselt, ühes ametist ilmajätmise hoiatusega teada, et ta peab visioonide-asjaga lõpu tegema, magister Specht aga nõudnud tungival, et ta [Sandhagen] koguduse eksitamise ja segadusse ajamise pärast avalikult oma vaadetest lahti ütleks. Mis [ses asjas] edasi juhtub, saab näha.”

Ka pärast aruandmist konsistooriumis olevat Sandhagen „jäärapäiselt” oma arvamusele kindlaks jäänud. Näiteks oli ühel päeval juhtunud, et hommikuses jutluses kõnelesid linna pastorid visionistide vastu, kuid pärastlõunal diakon Sandhagen taas nende kaitseks. Sandhageni seisukoha järgi ei tohtinud inglite vahendatud nägemusi hoolimatult kõrvale heita, vaid neid, kes kahetsusele kutsuvaid nägemusi saavad, pidi tõsiselt kuulama. Tema meelest tuli neid kuulda

võtta isegi siis, kui kahetsusele kutsujaks on kurat ise. Taolise juhtumi kohta toonud Sandhagen näitegi – ühe Saksamaal Spandau lähedal elava teenijatüdruku suu läbi olevat kurat vastu iseenese tahtmist patukahetsust jutlustanud. Linnavaimulike tülli sekkunud ka Toompea pastor Winckler, kes olevat vastukaaluks „hästi põhjendatult” tõestanud, et kuradil on ka näilisel vagaduse kuulutamisel sama salakaval siht mis ikka, s. t. meelitada inimest kiusatustele järele andma.¹²⁹

Üpris tõenäoline on, et 1630. aastatel elavnenud uutest prohvetitest oli Sandhagen huvitunud juba Saksamaal olles, ning ei saa välistada, et 1640. aastate algul Tartus elades võis ta seal kokku puutuda linna väisanud Matthæiga. Sandhageni raamatukogus Tallinnas ärevust tekitanud Reichardi ja Warneri nägemuste leidumisest otseseid jälgi ei ole, kuid tema raamatute nimekirjas leiduv märke „Erinevate autorite ennustused” tähistab igal juhul prohvetliku kirjanduse olemasolu. „Ennustuste” endi kõrval oli kogus mitmeid juba 1630. aastatel Saksamaal ilmunud prohvetlust puudutavaid raamatuid, sh. tähtsamate autorite omi, nagu Nicolaus Hunniuse „Lühike teadaanne uutest prohvetitest”, Stolterfohti „Visioonide kaalumine”, Fabriciuse „Visioonide uurimine” ja „Fabricius Stolterfothi vastu”.¹³⁰

Tallinna diskussioonid prohvetite üle ei piirdunud üksnes suuliste vaidlustega. Provintsiaalkonsistoorium lasi 1646. aasta mais trükkida maavaimulikele, praostidele ja kirkuteenritele põhjaliku õpetuse – „Sõbralik-vennaliku kirja”, kuidas kuulajaid uute prohvetite ja visionistide eest hoiatada.¹³¹ Asjaolu, et Eestimaa vaimulikud juhid pidasid vajalikuks poleemikasse sekkuda trükisõnas, s. t. suulisest kestmamal viisil, näitab, et visioonid

¹²⁷ G. O. F. Westling. Von den religiösen und sittlichen Zuständen, lk. 338.

¹²⁸ Nicolaus von Hövelni ja Nicolaus Spechti kohta: L. Aarma. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, lk. 133 ja 253.

¹²⁹ Eestimaa konsistooriumi protokoll 24. aprillist 1646. EAA, f. 1187, n. 2, s. 1, l. 56p.

¹³⁰ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 7–12. Loetletud raamatute kohta vt. viited nr. 94, 96, 97.

¹³¹ Freund-Brüderliches Schreiben der WolEhrwürdigen, Hoch- vnnnd Wolgelahrten des Thumbs-Stifts vnd Königl. Schwedischen Consistorij zu Reval Herren Bischoffs vnd an denn Herren Assessoren An das Ehrwürdige Land Ministerium, die Herren Praepositos, Pastores vnd Diener der Kirchen Gottes in Esthland, Wie sie ihre Zuhörer für die Newen Propheten vnd Visionisten warnen sollen. Reval, 1646.

olid nii Tallinnas kui ka maal arvestatavat kõlapinda leidnud ja et nende ohtu võeti tõsiselt. „Sõbralik-vennalik kiri”, mis ilmus Eestimaa piiskopi Joachim Jheringi ja kõigi konsistooriumi liikmete nimel, väljendas Eestimaa luterliku kiriku ametlikku taunivat suhtumist nii prohvetitesse üldiselt kui ka konkreetselt Reichardi visioonidesse.

„Kirjas” rõhutati, et visioonide paljastamine on hädavajalik, et rahvas ei läheks kaasa „Laurentz Matzsoniga” (s. t. Laurentius Matthæi) – ringihulkuva apostliga, kes „Jürgen” (s. t. Georg) Reicharti lugusid siin ja seal salaja trükkida laseb, levitab, müüb ning raele ja vaimulikele smugeldab. Piibel pakkuvat külalt näiteid tõestamaks, et Reichard ja temataolised on üksnes valeprohvetid. Seetõttu peavad kõik pastorid oma kogudustele just Piibli abil selgitama, et neid visioone ei ole saatnud jumal. Toonitati, et kõik, mis inimestel patukahetsuseks ja meeleparanduseks ning õndsuseni jõudmiseks vaja on teha, on kirjas Piiblis, mitte visionääride leiutistes. Piibli kõrval soovitati pastoritele Reichardi visioonide vastu argumente otsida ka prohvetite olemust paljastavate tähtsamate teoloogide teostest (sh. eespool mainitud Stolterfohtilt ja Hunniuselt). Kuigi talurahvas ei teadvat prohvetitest ega nende visioonidest midagi, leiduvat kahjuks sakslasi – aadlikke ja mitteaadlikke, eriti aga „studioosusi”, kes olevat „visionistide posimisest” sisse võetud või suhtuvat sellesse ebaleva poolehoiuga. Niisuguste inimestega pidavat esmalt privaatselt tegelema ning neid veenma oma suhtumist muutma ning kui vaja, abi saamiseks otse konsistooriumi poole pöörduma. Ei olevat soovitatav minna visionismi-asja kohe kantslisse ajama, kuna

see võib avalikku huvi juurde tuua.

„Sõbralik-vennalik” kiri ei jäänud ainsaks Tallinnast lähtunud trükitud täienduseks visioonide-vastasesse poleemikasse. Üks selle kaasautoreid, provintsiaalkonsistooriumi liige ja toomkooli rektor Petrus Lidenius avaldas 1647. aastal Reichardi visioonide viienda osa kriitika.¹³²

Pärast 1646. aasta sündmusi ei näi Tallinnas sellel kümnendil prohvetluse pärast olevat uusi intsidente olnud. Laurentius Matthæi reisis Reichardi esindajana ringi veel 1647. aastani, viibis ilmselt korra veel „missioonil” Tartus,¹³³ kuid Tallinna ta enam ei tulnud. Üldiselt hakkasidki diskussioonid prohvetite ja visioonide üle kõikjal hääbuma, nagu hakkas pärast Kolmekümneaastase sõja lõppemist vaibuma ka prohvetite tegevus.¹³⁴ Kuid olgugi tülideta, näib visionismi teema Tallinnas siiski veel mitu aastat olevat õhus olnud, sest alles 1650. aasta suvel jõudsid vaimulikud ses suhtes üksmeelele. 1650. aasta juulis koostati nägemuste kohta „generaalteesid”, mis raes ja konsistooriumis heaks kiideti ja allkirjastati. Rae istungil nenditi rahulolevalt, et „juba mõne aasta eest Georg Reichardi visioonide pärast tekkinud ja siiani meie vaimulike hulgas püsinud vaen on nüüd tänu rae vahendusele vennalikult ja sõbralikult maha maetud. Selle kohta ja eriti samasugustel puhkudel tulevikus tekkida võivate lahkheid ja tülide vältimiseks, mitte et üht või teist eriliselt süüdistada või ahistada, on koostatud mitmest artiklist koosnev kirjatükk, mille kõik vaimulikud allkirjastanud ning ka raad ja konsistoorium heaks kiitnud on.” Dokument tuli kirikut puudutavate aktide juurde alatiseks meelespidamiseks tallele panna.¹³⁵

¹³² Oratio panegyrica, qua examinatur quinta pars, sive cento visionum G. Reichardi: [– –] die 7. Julij anno 1647 habita in Acroaterio synodali acropolis Revaliensis a Petro Svenonis Lidenio [– –]. Tartu, 1647. Nii „Sõbralik-vennalikku kirja” kui ka Lideniuse tööd tunti ka nt. Lübeckis. Vt. C. H. Starck. *Lubeca Lutherano-Evangelica*, lk. 925; J. Stolterfoth. *Nochmalige kurtze/ jedoch gründliche Wiederholung der Streitigkeit/ so nun etliche Jahr in der Christlichen Kirchen geführt/ von den Newen Gesichtern/ unmittelbar Prophecey- und Offenbarungen* [– –]. Lübeck, 1649, lk. 113.

¹³³ J. Beyer. Georg Reichard, lk. 318; 28. jaanuari 1646 sissekande järgi Tartu rae protokollis olid raehärrad saanud Matthæilt siis omavahel jaotamiseks taas 6 eksemplari visioone (täpsustamata, milliseid). EAA, f. 995, n. 1, s. 254, l. 589.

¹³⁴ Vt. J. Beyer. Georg Reichard, lk. 319; J. Strom. Jacob Fabricius, lk. 262–263.

¹³⁵ Raeprotokoll 21. juunist 1650. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 62, l. 102p; raeprotokoll 23. juulist 1650. Samas, Ab 62, l. 119; linnakonsistooriumi protokoll 24. juulist 1650. TLA, f. 1346, n. 1, s. 1, l. 98p.

Kuna nimetatud teesid ei paista säilinud olevat, ei ole ka teada, mis neis kirjas oli. Kindel on aga, et nende koostamises oli osaline ka Sandhagen, ning et teiste vaimulike allkirjade kõrval pidi seisma neil ka tema allkiri.

Vaevalt said aga Tallinnas suhted visioonide küsimuses klaariks, kui ootamatult puhkes nende pärast uus konflikt, mille peapõhjustajaks oli seekord Sandhagen. Näib nimelt, et Tallinnas sai alles 1651. aastal teatavaks, et Sandhagen oli 1648. aasta algul kirjutanud kirja prohvetite, teiste hulgas Reichardi ja Warneri tuntud soosijale, Stettini superintendendile Jacob Fabriciusele, milles avaldas arvamusi tema traktaadi kohta visioonide olemusest (*Tractat de probatione Visionum*¹³⁶). Fabriciuse vahendusel olevat Sandhageni kommentaarid ka trükiis ilmunud.¹³⁷ Kirja ilmsiks tulles esitasid Eestimaa piiskop ja provintsiaalkonsistoorium taas raele Sandhageni peale kaebuse, milles süüdistati teda ikka veel visionistide leeri hoidmises ja nende õpetusest kinnihoidmises. Peale selle olevat ta oma kirjas solvanud Eestimaa ja Tallinna konsistooriumi ning Tallinna rae liikmeid, nimetades neid „uue visionistliku ketserluse rajajateks” ja „peaketseriteks” ning väites, et nood „kõige jämedamaid eksiõpetusi puhta jumaliku tõe pähe lihtsatele inimestele peale suruvad”. Provintsiaalkonsistoorium nõudis raelt Sandhageni karistamist – et ei oleks tarvidust kusagilt mujalt õigust nõuda (konsistoorium kaalus Sandhageni juhtumi teatamist Rootsi peapiiskopile).¹³⁸

Sandhagen ise pidas üldise rahu säilitamise huvides siiski õigeaks lahendada tüli heaga. Ta leidis, et visionismi pärast on omavahel varem juba küllalt tapeldud, mistõttu on ebamõistlik seda kõike taas üles kaevata. Oma vaadetest ei taganenud Sandhagen aga nüüdki, ka kodurahu huvides mitte, vaid

kinnitas, et pooldab endiselt sedasama, s. t. ka Jacob Fabriciuse käsitust nägemustest ja ilmutustest, mida varemgi oli toetanud. Sandhageni vastuses esitatud süüdistustele leidub tema suhtumiste kohta nägemustesse vahetult temalt endalt pärinev kokkuvõte:

„[– – –] *Nägemused ja erilised ilmutused tulevaste asjade kohta ei ole ühes apostlite aegade päris ära lõppenud, neid ei keela kusagil ka Jumala Sõna; seetõttu ei pea neid lihtsalt kõrvale heitma, vaid neid peab Jumala Sõna juhtnööride valgusel ja nendes [nägemustes] sisalduvate tähendusmärkide järgi uurima, ja kui nad selle põhjal leitud head olevat, peaks nad [– – –] rahule jätma. Ah jaa, neist võib ka midagi, eriti mis puudutab kirikuga seotud väliseid asjaolusid, ilmalikku võimu või üksikuid isikuid, arvesse võtta, ja tulevase õnne või õnnestuse kuulutust kas tröösti või hoiatusena arvesse võtta – sel määral, mil see ei juhi kõrvale Jumala ilmutatud sõnast või tema kutsest.*”¹³⁹

Tunnistades küll soovivat suhtumist visioonidesse, ei võtnud Sandhagen omaks süüdistust Tallinna raehärrade ja vaimulike solvamisest: kirjas Fabriciusele olevat ta vaid üldistanud, et need, kes tervest mõistusest tulenevat suhtumist visioonidesse ketserlikuks peavad, tegelikult hoopis ise uut ketserlust juurutavad. Sellist seost luues tuli tal lõpuks siiski möönda, et kriitika pidi laienema ka kõigile Tallinna vaimulikele, kes olid omal ajal samuti omaenese mõistust kasutamata, üksnes autoriteetidelt laenatud tarkusest „vaest Reichardit” neednud ja ta kuradi käsilaseks kuulutanud.¹⁴⁰

Tallinna linnavaimulikud ja raad solvamise pärast süüdistust Sandhageni vastu igal juhul ei tõstnud. Sandhagen ise väitis, et tema kolleegid olid hiljuti kinnitanud, et ei pea tema vaateid visionismile ketserluseks, mistõttu ei ole neil ka omavaheliseks klaarimiseks enam põhjust.¹⁴¹

¹³⁶ Vrd. viide 94.

¹³⁷ Kuigi vastava trükise jälile ei ole seni õnnestunud jõuda (ka mitte pealkirja välja selgitada), ei ole selle ilmunises põhjust kahelda, kuivõrd Sandhagen ise seda ei eitanud.

¹³⁸ Raeprotokoll 20. juunist 1651. Samas, s. Ab 63, l. 100, 102 ja s. Bo 15, l. 17–17p; piiskop Jhering raele 20. novembril 1651. Samas, l. 20–20p Sandhagen raele 28. novembril 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 13–14.

¹³⁹ Sandhagen raele 5. märtsil 1652. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 21–22, siin l. 21.

¹⁴⁰ Sandhagen raele 28. novembril 1651. Samas, s. Bo 15, l. 13–14, siin l. 14.

¹⁴¹ Sandhagen raele 5. märtsil 1652. Samas, s. Bo 15, l. 21p.

Ka Sandhageni tüli puhul provintsiaalkonsistooriumi ja piiskopiga lähtus raad, sarnaselt ülalpool puudutatud Olitzschuuse juhtumiga 1646. aastal, peamiselt konflikti rahuliku maandamise soovist.¹⁴² Näib, et nii läkski, sest vahekorra klaarimine kestis terve 1651. aasta ning tüli paistab olevat lõpuks hääbunud ilma järskude otsusteta. Sandhageni kasuks kujunes ka asjaolu, et ta oli hiljuti valitud koolide inspektoriks.¹⁴³ Nii olulise ameti kandja kompromiteerimine oli kindlasti ebasoovitav.

Roosiristlane?

Roosiristluse algust seostatakse teoloogi ja matemaatiku Johann Valentin Andreae poolt tema üliõpilasaastail 1614–1616 Tübingenis anonüümselt avaldatud kolme raamatu ilmutamisega.¹⁴⁴ Neis kirjeldati Christian Rosencreutz'i nimelise mehe asutatud omanimelise salajase ordu olemust ja kutsuti üles Euroopa „kõiki õpetlasi ja valitsejaid” läbi viima „kogu maailma üldist ja põhjalikku reformi”. Ordu liikmed olevat avastanud inimkonna ürgkeele – loomise keele, milles suutsid suhelda loomadega ning mõista loodust kui raamatut. Viimasest ülemaks jäi siiski Piibel. Ordu üks peamisi ülesandeid pidi olema haigete heategevuslik ravimine. Rosencreutz'i romaanivormis eluloo toel kirjeldati, kuidas taassündinutele avaneb loomise saladus, kuidas nad selle abil Kristuse

järglasteks saavad ja usu juurde juhatatakse.

Roosiristlus oli küll üks arvukatest 17. sajandi usu- ja elu-uuenduslikest müstilistest liikumistest, kuid kandes endas loodusteaduste kaasaegseid suundumusi (hermeetilise loodusfilosoofia seisukohti), püüdlasid roosiristlased mitte üksnes tõelise jumalatundmise, vaid ka looduse tõelise mõistmise poole. Roosiristlaste raamatute arvukad taastrükid levisid Saksa keeleala kõrval ka Inglismaal, Prantsusmaal ja Rootsis ning nende ideed võitsid kõlapinda akadeemilistes ringkondades. Raamatute ajal tekkis arvukalt ühinguid ja ringikesi, kuid ilmus ka palju poleemilisi kirjutisi. Kaasaja vaimuinimestest oli üks nende pooldajatest taas Jan Amos Comenius, keda ülalpool oli põhjust mainida prohvetluse toetajana. Ordut kui tsentraliseeritud ühendust ennast 17. sajandil päriselt siiski ei eksisteerinudki.¹⁴⁵

Roosiristlaste ideed levisid 17. sajandi esimesel poolel ka Tartus, samuti oli neist haaratud isikuid sattunud Tallinna, nagu näiteks 1622. aastal „rändav alkeemik” Johann Staricius.¹⁴⁶ Tartus oli *Academia Gustaviana* professor ja neljakordne rektor, Andreaega isiklikult tuttav Heinrich Hein ja tema mõtetekaaslased 1636. aastal asutanud koguni roosiristliku ühingu, mille sihiks olnud viia luterlust Venemaale ja Indiasse.¹⁴⁷ Küsimus, kas *Academia*'s Heiniga ühel ajal tegutsenud Sandhagen jagas Tartus levinud roosiristlikku vaimsust, jääb pidepunktide puudusel

¹⁴² Raeprotokoll, 23. mai 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 63, l. 19.

¹⁴³ Raeprotokoll, 12. detsember 1651. TLA, f. 230, n. 1, s. Ab 63, l. 174p.

¹⁴⁴ Fama Fraternitatis oder Entdeckung der Bruderschaft des löbl. Ordens RC an alle Gelehrte und Häupter Europae geschrieben (1614); Confessio Fraternitatis oder Bekenntnis der löblichen Bruderschaft des hochgeehrten Rosenkreuzes an die Gelehrten Europas (1615); Chymische Hochzeit Christian Rosenkreuz (1616). Need on avaldatud nt.: G. Wehr. Die Bruderschaft der Rosenkreuzer. Die Originaltexte und Goethes Fragment „Die Geheimnisse”. Köln, 2007.

¹⁴⁵ Roosiristlaste tausta ja ideede ning nende leviku kohta vt. nt. H.-J. Schoeps. Deutsche Geistesgeschichte, lk. 127–150; E. Koch. Das konfessionelle Zeitalter, lk. 336–337; G. Wehr. Die Bruderschaft, lk. 7–57; Geschichte des Pietismus, lk. 151–166; S. Åkerman. Rose cross over the Baltic. The spread of roscrucianism in Northern Europe. Leiden, 1998.

¹⁴⁶ U. Masing. Roosiristlane Tartus. – U. Masing. Vaateid maailmale teoloogi seisukohalt. Tartu, 2008 (algselt ilmunud: Postimees, 28.12.1942), lk. 470.

¹⁴⁷ Heinist ja roosiristlastest Academia Gustavianas vt. U. Masing. Roosiristlane Tartus; K. Rein. Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis, lk. 99–102. Heini sidemete kohta Andreaega vt. J. V. Andreae. Christianopolis. Ed. E. H. Thompson. Dordrecht, Boston, 1999, lk. 292–294, 302; D. R. Dickson. The Tesseract of Antilia. Utopian Brotherhoods & Secret Societies in the Early Seventeenth Century. Leiden, Boston, Köln, 1998, lk. 114–118, 132.

esialgu selge vastuseta.¹⁴⁸ Küsimuse juures on aga tähtis asjaolu, et roosiristlased olid suuresti inspireeritud Chemnitzzi linna lähedal Zschopaus aastail 1533–1588 pastoriks olnud Valentin Weigeli vaadetest, nii et roosiristlasi võiks pea et weigeliaanidekski nimetada.¹⁴⁹ Ühe kaasaegse osutuse põhjal oli Weigeliga ühiseid seisukohti ka Sandhagenil.

Sandhagenit seob Weigeliga Eestimaa konsistooriumi 24. aprilli 1646 protokoll, kus on juttu tema tülist kolleegide Nicolaus Hövelniga ja Nicolaus Spechtiga suhtumise pärast prohvetitesse. Linnavaimulike riiu kirjelduse kõrval on seal Sandhageni kohta kirjas veel, et „[– – –] muude jaburuste kõrval olevat ta juurutanud ka weigeliaanlikku seisukohta, et meie esimese ema, Eva, esimene patt ei olnud mitte õuna maitmine keelatud puust, vaid see, et ta [Eva] inimliku kuju võtnud kurjaga ihulikku vahekorda oli astunud” (vt. viide 129). Sõltumata sellest, kui „weigellik” oli Sandhageni konkreetne Eva patu tõlgendus, peitub tsiteeritud etteheites vihje Weigeli respektseerimisele Sandhageni poolt.

Eluajal korraliku luterlase mainega Weigeli traktaate, kirju ja jutlusi hakati trükkis avaldama alles 20 aastat pärast tema surma. Alles siis ilmnestid ta müstilised, spiritualistlikud ja panteistlikud vaated ning pettumine reformatsioonis ja selle viljades. Weigeli eesmärk oli uskliku tõeline ühtsus jumalaga, mispuhul Kristus on inimese sees, mitte inimese jaoks; teadmistest ja teoloogiast tähtsamaks pidas ta uskliku puhast südant jumalas. Weigel ei olnud nõus teesiga Kristuse inimlikust olemusest (selle eitamist peeti aga ketserlikuks kristluse tekkest alates). Kirikut kui inimese ajalikku kätetööd pidas Weigel kasutuks, samuti kasutuks ka jutlust, kui kuulajal ei olnud võimet kuulata sisemiselt; ka

paradiis ja põrgu asusid Weigeli järgi üksnes inimeses endas. Ta ei pidanud vajalikuks riigi ja kiriku ühendust ega ilmalike isandate sekumist kiriku- ja usuasjadesse. Ta oli kriitiline vaimulike suhtes, sest nende elu ei järginud ta meelest Kristuse õpetust, ning tervel maal ei olevat olnud ühtki kantslit, kus ei seisnuks valeprohvetit. Weigeli eeskujuks olid algkristlik armu- ja headusekogudus ning keskaegsed müstikud (meister Eckhart ja Johannes Tauler, loodusfilosoof Paracelsus).

Luteri kirik seadis Weigeli usuliste vaadete puhtuse aeg-ajalt kahtluse alla juba tema eluajal, kuid alles tema postuumselt ilmunud kirjatööde põhjal hinnati ta vaated selgelt ketserlikeks. Weigeli ja tema järgijate (weigeliaanide) tekstidel oli suur mõju 17. sajandi vaimuelus, teiste hulgas ka ülalmainitud populaarseimale autorile Johann Arndtile. Ortodoksse luterluse käsituses oli Weigel aga „saatana isiklik agent”, „weigeliaanlikuks” sildistati pea iga suundumus, mis luterlikust pealiinist kõrvale näis kalduvat. 17. sajandi jooksul ilmus üle 30 Weigeli-vastase trükise, teiste hulgas esitas põhjaliku Weigeli kriitika üks mõjukamaid luterlikke teolooge, ka uute prohvetite vastu võidelnud Lübecki superintendent Nicolaus Hunnius.¹⁵⁰ Eestis oli Weigeli pärast pahanudsi nt. Johann Wolfgang Boecleril, kelle 1670. aastal avaldatud raamatust „Õige kristlane” kahtlustati, et see oli hoopis Valentin Weigeli teos.¹⁵¹

Pöördudes tagasi küsimuse juurde Sandhageni kaasaminekust roosiristlusega, siis arvesse võttes sellega seotud ideede populaarsust Tartus 1630. aastate teisel poolel ning kaasaegsete osutust Sandhageni weigeliaanlikule seisukohale, ei saa vast välis- tada ka tema poolehoidu Weigelile lähedasele roosiristlaste liikumisele.

¹⁴⁸ Sandhageni süüdistamist roosiristlaste hulka kuulumises mainib küll L. Aarma (vt. viide 84), kuid mulle seni teada olevad Sandhageniga seotud allikad otsesõnu sellest ei kõnele.

¹⁴⁹ Nii leiab H.-J. Schoeps: *Deutsche Geistesgeschichte*, lk. 136.

¹⁵⁰ Ülevaatlukult Weigeli elukäigust, tema vaadetest ja nende allikatest, teoste mõjust, luterliku ortodoksia kriitikast tema suhtes ja Weigeli retseptisioonist 17.–20. sajandil: Valentin Weigel in der deutschen Philosophiegeschichte. – V. Weigel. *Ausgewählte Werke*. Hrsg. S. Wollgast. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1978, lk. 17–146; H.-J. Schoeps. *Deutsche Geistesgeschichte*, lk. 65–68; *Geschichte des Pietismus*, lk. 125–127.

¹⁵¹ A. Põldvee. „Lihtsate eestlaste ebausukombed” ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloolle. – Ajalookirjutaja aeg. Koost. P. Lotman. Tallinn, 2008, lk. 141–227, siin lk. 154–158.

Sünkretist?

Lõpuks väärrib tähelepanu asjaolu, et Sandhagenil olid sõbralikud suhted Helmstedti filosoofia- ja filoloogiaprofessori Georg Calixtusega (1586–1656), kelle seisukohtadest kasvas välja luterluse nn. sünkretistlik suund. Calixtus püüdis varakristlikust traditsioonist kui kristluse üldtunnustatud põhialusest lähtudes leida suurte kristlike konfessioonide lähendamise teid. Konfessioonide taasühinemise ettevalmistamiseks 1645. aastal Toruńis Poola kuninga Wladislaw IV eestvedamisel kokku tulnud „religioonikõneluste”¹⁵² tagajärg oli aga Calixtuse eemaldumine luterlastest ning lähenemine kalvinistidele 1640. aastate teisel poolel. Sellest arenes „sünkretistlik tüli”, milles Calixtuse pooldajate leeris olid lõpuks Königsbergi ülikool, opositsioonis aga Wittenbergi ja Leipzigi ülikooli ortodokssed luterlased. Kujunenud vastasseis jäi luterlikku maailma mõjutama terve 17. sajandi teise poole jooksul.¹⁵³ Oma tüli sünkretismi pärast oli ka Tallinnas 1660. aastatel.¹⁵⁴ 1640. aastate Tartus näivad sünkretistlikud ideed aga olevat poolehoidu võitnud. *Academia Gustaviana* professoritest läks nendega kaasa juba mainitud Heinrich Hein ja teoloogiaprofessor Johann Gezelius (vanem), kes olid kohal ka Toruńi kõnelustel.¹⁵⁵

Sandhageni ja Calixtuse tutvusest annab otseselt tunnistust vaid üks Sandhagenilt

1649. aasta 3. juunil Calixtusele saadetud kiri.¹⁵⁶ Kirjas olid kõne all Helmstedtis õppiva tallinlase Martin Gluncki stipendiumi-väljavaated, kuid selle kõrval võttis Sandhagen jutuks ka aktuaalseid teoloogilisi vastasseise. Nii ütles ta end olevat alles äsja tundma õppinud „isand Latermanni” vaidlust „mõnede königsberglastega”, mispuhul ta ei jõudvat ära imestada Königsbergi professori Cölestin Myslenta kangekaelsust oma vaadete kaitsmisel.¹⁵⁷ Sandhagen ilmutas kursisolekut ka Myslenta ja teise Königsbergi teoloogi, Calixtuse pooldaja Michael Behmi erimeelsustega, meenutades, et tema enda Königsbergis elades nende kahe vahel üldiselt lahkkelisid ei olnud. Ta oli kuulnud, et Myslenta poolel olevat trükisõnas juba välja astunud ka Wittenbergi professor Paul Röber. Sandhagen väljendas lootust, et Myslenta selja taha ei asu ka Wittenbergi, Leipzigi ja Jena ülikoolid. Ta leidis niisugused tülid ülimalt kahetsusväärsed olevat, sest need andvat luteri kiriku vaenlastele küllalt põhjust rõõmutantsu lüüa. Mõni aeg pärast Kolmekümneaastase sõja lõppu kirjutatud kirja lõpus oli soov: „Tõe Jumal kaitsku oma vägeva käega selle eestvõitlejaid ja takistagu armulisimalt, et pärast seda, kui vürstide ja kuningate relvad on Saksamaa nii raske saatuse järel juba vaikinud, uued sõjad kirikut ei ähvardaks.” Lõpuks palus Sandhagen tervitada veel Calixtuse kolleegi ja pooldajat,

¹⁵² Toruńi kohtumine oli Kolmekümneaastase sõja ajal tähtsaim katse konfessioone omavahel lepitada. Vt. nt. A. Merkt. *Das patristische Prinzip. Eine Studie zur theologischen Bedeutung der Kirchenväter*. Leiden, Boston, Köln, 2001, lk. 45–47.

¹⁵³ J. Wallmann. *Kirchengeschichte Deutschlands*, lk. 98–100; E. Koch. *Das konfessionelle Zeitalter*, lk. 226; B. Hägglund. *Geschichte der Theologie*, lk. 235; H.-J. Schoeps. *Deutsche Geistesgeschichte*, lk. 60–62; A. Merkt. *Das patristische Prinzip*, lk. 45–54.

¹⁵⁴ Tüli puhkes Wittenbergi ülikooli taustaga Tallinna superintendendi Gabriel Elveringi ja Calixtuse juures Helmstedtis õppinud toompastori Justus Heinrich Oldekopi vahel. G. O. F. Westling. *Meddelanden om luthersk ortodoxi*, lk. 310–312.

¹⁵⁵ P. Laasonen. *Gezelius, Johannes vanhempi (1615–1690)*. – *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*. Helsinki, 1997 – <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2252/>. 16.03.2013.

¹⁵⁶ SUB Göttingen, 2 Cod ms Philos 110:2. Kirja tõlkimise eest tänan Kai Tafenaud. Kirja mainib ka A. Tering. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Tartu, 2008, lk. 305.

¹⁵⁷ Johann Latermann oli Calixtuse õpilane, disputeeris tema juures Helmstedtis 1643. aastal, osales Toruńi kõnelustel. 1647. aastal sai ta teoloogiaprofessoriks Königsbergis, kus läks vastuollu teise teoloogiaprofessori Cölestin Myslentaga. Wittenbergi teoloogid toetasid Latermanni; lõpuks tülitseisid omavahel ka Königsbergi ja Wittenbergi ülikoolid. Tüli lõppes 1657, kui Latermann lahkus Königsbergist. Vt. *Neue Deutsche Biographie* / *Allgemeine Deutsche Biographie*. <http://www.deutsche-biographie.de/sfz48371.html> 12.03.2013; vt. ka A. Merkt. *Das patristische Prinzip*, lk. 49–54.

Andreas Sandhageni
kiri Helmstedti
teoloogiaprofessorile
Georg Calixtusele.
3. juuni 1649.
Göttingeni ülikooli
raamatukogu, 2 Cod
ms Philos 110:2.

Sal: & Off: piet:

Primum Reverende Viri, Gualterijani Viri, Tutor Amice et in Christo
Pater venerande, Quod ego Liberis Amici ac Discipuli tui qui Dorpatensis
Do. Martini Alumnus intellego, tantum apud Te pueris habuisse, commendationem
meam, ut non magis huiusmodi accessisset in Alumnorum numerum coetibus
fuerit, vehementer mihi & illi sum gratulatus. Ille quidem, quod amplexus mei per
hunc tantum praestandum, jam perficere mihi vero, quod non ultima in parte amicitiae
collocari a R. T. Do. vixissem. Quod si pari officio genere beneficii, compensare
possem, certe non alia te magis felicit me exhortarem: Nunc cum nihil sit quod
retribuerem, hoc retribuam, fatebor me tantisper in aere tuo esse; quod et ipse
laudi mihi duxero. In. Luteranum cum Regimontianis novallus Epithetum nunc
tandem ex evulgati ab ipso Theologia, vobis Academiae Propagandae per Partium
Klungh mihi transmissis cognovi. Unde miram, quia in causa fationis habeat
Theologos Helmsiedtenses. Non possum ego satis mirari In. D. Myslentem, Viri ceterorum
non modo ad doctissimos quorum, pueris doctissimi (ad nigris dicam) acerbissimum, qui
in te adeo plana ac facile tua doctrinam per penetravit. Nec unquam meam, cum Ratio
patri studiorum per deprecari, audire, inimicitias ipsi aut facultates cum In. D. Luthero
b. m. intercedere. Tale autem maxime, tam durum vobis, ut proverbio ipse, cum
non deo modo sperandum fuisse. In. D. praeante huiusmodi Theologiae huiusmodi in
causa doctrinam illuc exaltantur huiusmodi. Interim, non possumus laudare b. Paulum
quidam ad versus Veritatem, sed ipso Veritate. Occasione Wittebergensem Luthero,
In. D. Horneum In. Myslentem libere suam fecera, persuaderi non possem; quod tamen
ex Epistola In. D. Roberi, credo per titulum ubi huiusmodi typis distat, se intellegisse
quod mihi retulit, nonum enim id libellum & magis meos peruenit. Ceterum, ex
Theologorum novallorum Epistolis & In. Lutheroano Parente in unum notamen con-
gessit longi aliam quidem, potius colligere. Deus Veritatis potens sui manu duci,
ut quidem, propagatores, & Clementissimi huiusmodi, ne episcopatibus jam post huius
de nova voluntate, & propendo ad pacem animos plane jam securus. Vale in homine
Viri Gualterijani, et R. Do. observantissimum et quia tuos filios benevolentia
complere. Subam Renalium M. Non. Jan. an. T. C. 1649.

C. L. In. D. Horneum vobis.
fian: salvere ex animo capio.

R. T. Do. Gualterijani
Helmstedtensis
Andreas Sandhagen.
ad R. Do. Calixtum

Helmstedti toonast teist teoloogiaprofessorit
Konrad Hornejust.

Niisiis nähtub kirjast, et Sandhagen jälgis
järjepidevalt Toruü religioonikõnelustest
peale süvenenud teoloogide erimeelsusi ja
vaidlusi nende ümber. Selle kasuks räägib
ka tema raamatute nimekirjas leiduv „Acta
Convent: Thorunensis” – tõenäoliselt märges
1646. aastal Varssavis trükitud kohtumise
materjalide kohta.¹⁵⁸ Sandhageni sümpaa-
tia kuulus kirja põhjal otsustades Calixtuse
poolele, kuid samas hindas ta kõrgelt ka oma
kunagist õpetajat Myslentat („[– – –] kes
mitte ainult minu, vaid ka kõige õpetatute
meeste arvates väga õpetatud on”). Enesest-

mõistetavus, millega Sandhagen Calixtusele
oma arvamusi vahendas, laseb aimata, et
pooled olid kirju vahetanud varemgi.

„Rõivatüli”

Sandhageni teoloogiliste vaadete kõrvale
pakuvad allikad ühe elava näite tema vai-
mulikutöö argisematest seikadest. Nimelt
kaebasid 1650. aasta jaanuaris mõjuka Ees-
timaa rüütelkonna esindajad Tallinna raele,
et Sandhagen olevat ühes pühapäevajutluses
Oleviste kirikus ülekohtuselt ja inetult pahan-
danud aadlike riietumisstiili üle, nii et kants-
list kostev olevat pigem sõimu kui jutluse

¹⁵⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 15, l. 10. Vt. ka A. Merkt. Das patristische Prinzip, lk. 45, viide 58.

moodi kõlanud. Diakon hurjutanud aadlineid, et need käivat kirikus kergemeelsete naiste kombel väljakutsuvalt ihu paljastavais rõivais, mis äärmisel juhul vaid saunast tulles kohased olevat. Noormeeste riided olevat omakorda nii kitsad, et kummardudes särk terve küünra jao pükstest välja rippuvat. Ta pannud pahaks, et isegi laulatusel tuldavat sündmatult riietatuna, nii et kord olevat ta kirikus pruudi ja pruutneitsid ainult nende napi riietuse järgi ära tundnud. Sandhageni jutlusest julgustatuna näidanud aadlike riiete suhtes halvaks panu üles ka tavalised inimesed. Näiteks olevat pruuti, pruutneitseid ja neid saatvaid daame nende kirikust gildimajja suundudes tänaval avalikult sõimusõnadega kostitatud. Kaebajad väitsid aadlinoorde kaitseks, et kuna Sandhageni hurjutatava rõivamoe eeskujuks olevat kuninganna enda stiil, siis ei saavat aadlike riietuses olla midagi halba. Ka rõhutavat kuninganna, et aadlike ja alamate isikute mood peabki selgelt erinema.¹⁵⁹

Sandhagen selgitas oma teguviisi sarnasel puhkudel, s. t. konfliktides manitsusjuttude pärast, kirikuõpetajatele üldlevinud viisil – ameti sunni ja jumala käsu järgimisega. Ta olevat kohatu riietumise teema varemgi üles võtnud, nagu olevat korduvalt teinud teisedki linna vaimulikud.¹⁶⁰ Sandhagen kinnitas, et ta ei kavatse edaspidigi kirikus seesugust rõivamoodi nähes „tumma koera moel vaikida ega patuverd enda peale voolata lasta”, olgu tegemist kõrgest seisusest isikuga või kas või mõne talle lähedase inimesega. Aadlike osutatud teiste rahvaste

kombeid eeskujuks võtta olevat kohatu, sest naisterahva kaela, õlgade ja rindade ülemäärane paljastamine on igal juhul häbiväärne. Üleüldse soovinuks ta, et aadlikel oleks rohkem jumalakartust, rohkem arusaamist jumala-asjadest, rohkem kristlikku tagasihoidlikkust ja austust jumala teenrite vastu – nagu seda nõuab Piibel. Siis ei nimetaks nad ka tema ilma igasuguse kibeduseta ja kurja meeleta manitsemist paskvilliks.¹⁶¹ Nagu sageli tolleaegsete kaebuste puhul, mida ilmselt suuliselt edasi klaariti, jääb sellegi vastasseisu puhul teadmata, kuidas see edasi läks ja millise lõpu sai.

Kui usuküsimustes vastandus Sandhagen selgelt teistele vaimulikele, siis äsja kirjeldatud konfliktis esindas ta vaimulikkonna üldist hoiakut. Riietumisega seotu kuulus vaimuliku ameti vaatevälja juba sajandeid, sh. varakult ka moraalsetel kaalutlustel.¹⁶² Sandhageni jutlus väärib eraldi tähelepanu aga selle poolest, et Tallinna tolleaegsetes allikates on riietumisküsimustega seoses moraalsetest aspektidest rohkem esil seisusekohasus. Rõivamäärused piiritlesid üksikasjaliselt, mis sorti, kui hinnalisest kangast ja karusnahast rõivaid ning kui kalleid ehteid ja muid aksessuaare võisid kanda raeliikmed, kaupmehed, käsitöölised ja nende naised ja lapsedki.¹⁶³ Reglementeerimisel ja igapäevaelus peeti muu hulgas hoolega silmas, et jälgitaks kohalikku tava.¹⁶⁴ Kuid rae poolt välja antud rõivamäärused kehtisid üksnes linna seisustele, linnas elavatele aadlikele need ei laienenud. Aadlike riietuse kritiseerimisel sai Sandhagen tõesti usaldada üksnes ameti

¹⁵⁹ Rüütelkonna kaebus raele 22. jaanuaril 1650. TLA, f. 230, n. 1, s. Br 47, l. 3–3p; raeprotokoll, 22. jaanuar 1650, samas, s. Ab 62, l. 10p–11p; 13–14.

¹⁶⁰ Vt. ka Altlivländische und revalsche Kleiderordnungen des 16. und 17. Jahrhunderts. – Aus baltischer Vergangenheit. Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv. Hrsg. Gotthard von Hansen. Reval, 1894, lk. 30–31.

¹⁶¹ Sandhageni selgituse kohta konsistooriumi protokollist 23. jaanuaril 1650. TLA, f. 230, n. 1, s. Bo 4, l. 8–11p; Altlivländische und revalsche Kleiderordnungen, lk. 31–32.

¹⁶² L. C. Eisenbart. Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums. Göttingen, Berlin, Frankfurt 1962, lk. 87–103.

¹⁶³ Tallinna 17. sajandi rõivamäärusi ajavahemikust 1631–1699 vt. TLA, f. 190 (Kanuti gildi arhiiv), n. 1, s. Bs 7 I; vt. ka Altlivländische und revalsche Kleiderordnungen, lk. 26–35.

¹⁶⁴ 1620.–1630. aastate kesksemaid küsimusi oli näiteks „Tartu trahti” lubamine või mittelubamine Tallinnas. „Tallinna moega” võrreldes oli „Tartu mood” aadlike riietusele lähedasem. E. Gierlich. Reval 1621 bis 1645, lk. 293–297. Vt. ka Altlivländische und revalsche Kleiderordnungen, lk. 17, 31.

ja südametunnistuse sundi, linnas ametlikult kehtivatest normidest ta selles otsest tuge ei saanud.

Kokkuvõtteks

Õpetlane, pedagoog ja vaimulik Andreas Sandhagen oli Sandhagenite väärika ajalooga vaimulikusuguvõsa vääriiline esindaja, kes hoolimata edukast akadeemilisest karjäärist Tartus eelistas tagasihoidlikku kogudusevaimuliku tööd Tallinnas. Sandhageni loo kaudu ilmneb eelkõige, et vaatamata asukohale luterliku maailma äärealal ja pealtnäha rahulikule usulisele miljöole ei jäänud Tallinngi kaasaja teoloogilistest vastasseisudest ega religioossetest otsingutest puutumata. Tallinna vaimulikud võtsid elavalt osa Saksa maal prohvetite üle puhkenud poleemikast, sekkudes sellesse ka trükisõnas. Tallinlaste dispuudid ja visioonide käsitletused näitavad, et visionismi tähtsamate analüütikute, nii prohvetite vastaste kui ka pooldajatega, oldi hästi kursis.

Erinevalt Eestimaa kirikujuhtide ja Tallinna linnavaimulike ametlikust seisukohast, mis mõistis prohvetid ja nägemused selgelt hukka, oli Andreas Sandhageni suhtumine neisse koguni soosiv. Eelneva ülevaate põhjal otsustades esindas Sandhagen Tallinna kirikuõpetajatest tõenäoliselt ainsana luterlike teoloogide seda osa, kes prohveteid avalikult toetas. Samas pole kahtlust, et paljud Tallinna vaimulike ja teiste ringkondade tegelikest hoiakutest jääb varjule, sest tolleaegsesse kirjalikku asjaajamisse jõudsid eelkõige äärmuslikumad, konfliktideni arenenud juhtumid.

Sandhageni selgelt ilmnev visionismi-sõbralikkus, viited tema weigellikele seisukohtadele ja võimalikule seosele roosiristlusega ning usalduslik tutvus ortodokssest luterlusest lahku löönud Georg Calixtusega kinnitavad tema mööndustega hoiakut luterluse ametliku pealiini suhtes. Sandhageni vaadete edaspidiseks selgitamiseks jäävad asjatundlikku analüüsi ootama tema akadeemiline elu ja tegevus ning trüki ilmunud tööd. Eraldi

lahkamist väärrib ka Sandhageni raamatukogu, mis oli üks suuremaid ja sisukamaid 17. sajandi Tallinnas.

Õigest õpetusest häälbimises süüdistatud Sandhageni lugupeetud positsioon linnas ja püsimine kirikuõpetaja ametis näitab, et sageli jäiga ja homogeensena kujutatav Tallinna luterlus võimaldas suhtumises konfessionaalsesse õpetusse tegelikus elus rohkem mõtte- ja väljendusruumi, kui seda lubasid ametlikud normid. Tallinna raad kui ilmalik „kristlik isand” lähtus usulistel põhjustel tekkinud vastasseisude lahendamisel üldiselt pragmaatilistest kaalutlustest, säilitamaks kodurahu, stabiilseid suhteid Rootsi keskviimuga ning linna kirikuvalitsuse sõltumatust riigist.

Lea Kõiv

(1961)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli 1984. Töötab 1991. aastast Tallinna Linnaarhiivis, 1996. aastast linnaarhiivi juhataja asetäitja. Peamised uurimisvaldkonnad: Eesti ja Tallinna varauusaegne vaimuelu, Tallinna Linnaarhiivi ajalugu.